

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

студентської науково-практичної конференції:

**«Правові, економічні та соціокультурні процеси
країн Європи в епоху
Середньовіччя та Нового часу»**

14 листопада 2019 року

Випуск 11

Кропивницький – 2019

УДК 94 (100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції: «Правові, економічні та соціокультурні процеси країн Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу». – 14 листопада 2019 року. – Випуск 11. – Кропивницький: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2019. – 68 с.

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри всесвітньої історії
протокол № 4 від 28 листопада 2019 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Біблійно-християнське уявлення про жіночу сутність <i>Юлія Ковач</i>	5
Повсякденний побут населення Московії у XVI–XVII ст. за уявленнями іноземців <i>Анна Капітан</i>	13
Життя та погляди протопопа Авакума <i>Анна Босько</i>	20
Соціальна структура Російської імперії у XVIII ст. <i>Оксана Христич</i>	25
Зміна становища дворянства Російської імперії за «Жалуваною грамотою дворянству» від 1785 року <i>Анастасія Безрукава</i>	34
Фаворитизм у правління Катерини II <i>Христина Вічко</i>	41
Діяльність сестер милосердя в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. <i>Яніна Бігун</i>	49
Соціальне становище купців у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. <i>Наталія Іванко</i>	58

ВСТУП

Матеріали, зібрані в збірнику, є результатом виступів студентів-істориків факультету історії та права на студентській науково-практичній конференції за темою: «Правові, економічні та соціокультурні процеси країн Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу», яка була проведена 14 листопада 2019 року.

Студентські повідомлення стали підсумком науково-дослідної, творчої діяльності проблемних груп у 2019 навчальному році, які діють на кафедрі всесвітньої історії: «Культура та ментальність Європейського Середньовіччя», керівник – професор, доктор історичних наук Сергій Суренович Парсамов, «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник – доцент, кандидат історичних наук Олег Миколайович Марченко та «Міфологія та релігія стародавнього світу», керівник – доцент, кандидат історичних наук Людмила Василівна Пономаренко.

Студенти працювали над питаннями політичної, соціально-економічної, культурної, повсякденної історії країн Європи епохи Середньовіччя та Нового часу, вивчали різні аспекти буденного життя населення Центральної та Східної Європи, досліджували державні, громадські, корпоративні інституції, вивчали ментальність, звичаї, обряди, уявлення окремих станів, займалися гендерними питаннями, наприклад, розглядали становище жінки за біблійними та християнськими уявленнями, характеризували персоналії, які певним чином вплинули на перебіг історичних подій чи визначили окремі напрямки політичного, соціокультурного життя, зокрема Російської держави тощо.

Розвідки студентів ґрунтуються на використанні різного типу історичних джерел (архівні матеріали, мемуари, спогади, нормативно-правові акти та інше), опрацюванні вітчизняної, зарубіжної історіографії з досліджуваних питань. Свої доробки студенти висвітлювали на засіданнях проблемних груп, виступали з повідомленнями на семінарських заняттях та інше. Підсумком студентських історичних пошуків стало написання кваліфікаційних робіт у вигляді курсових проектів та магістерських досліджень.

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції за темою: «Правові, економічні та соціокультурні процеси країн Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу» є продовженням публікацій кафедрою всесвітньої історії факультету історії та права доробок студентів під назвою «Актуальні питання всесвітньої історії». Матеріали студентської конференції будуть корисними для учнів, які навчаються в школі, бакалаврів, магістрів, котрі здобувають освіту на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладах, а також для всіх, хто цікавиться історією, етнографією, культурою, повсякденністю народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу.

БІБЛІЙНО-ХРИСТІЯНСЬКЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ЖІНОЧУ СУТНІСТЬ

Юлія Ковач

(студентка групи ІГ18М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент

Л.В. Пономаренко

Згідно з біблійними переказами, жінка стала винуватицею вигнання перших людей із раю й накликала на людство всілякі нещастя. Ці події викладені в книзі Буття Старого Заповіту, яка розповідає, що Бог поселив перших людей у раю й дав їм заповідь під страхом смерті не їсти плодів із дерева пізнання добра і зла [3, 2:17]. Люди з'їли яблуко із забороненого дерева, плоди якого смертоносні не самі по собі, а у зв'язку з тим, що їх вживання було порушенням заповіді Бога. Гріх, вчинений першими людьми в раю, не обмежився ними самими, а шляхом природного народження перейшов і переходить на все їхнє потомство, на всіх без винятку людей. Церква називає цей гріх первородним.

У старозавітному суспільстві становище жінки було двоїстим. З одного боку, жінка перебувала на «другорядних ролях». Вона практично була виключена із суспільного життя і в усьому була підпорядкована чоловікові. У питаннях взаємин із чоловіками їй, як правило, відводилася роль пасивної сторони. Ця традиція зберігалася, у середньовічному іудаїзмі та в сьогоденному ортодоксальному іудаїзмі. Так, наприклад, якщо жінка в традиційних ранкових молитвах повинна підносити хвалу Господу за те, що він створив її за своєю волею, то чоловік за те, що Бог не створив його жінкою. З іншого боку, великою повагою користується жінка-мати (дружина, сестра) як берегиня вогнища та вихователька дітей. Щоправда, виконання цих функцій не ставиться їй у заслугу, а це є її обов'язком. Жінка приречена страждати, у муках народжуючи дітей: *«помножу терпіння твої та болі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, а він буде панувати над тобою»* [3, 3:16]. У дітородінні Старий Завіт вбачає не стільки біологічну функцію продовження роду, скільки релігійну, рятівну функцію: від неї може появитися у світі месія, який відновить райський стан людини. Така функція жінки, природно, визначає багато в чому і ставлення до неї. За Старим Заповітом злягання чоловіка і дружини в шлюбі не визнавалося нечистим. Водночас, засуджувалися статеві відносини з чужою дружиною, блудницею [5, 2:14–15].

Арістотель був прихильником нерівності статей, зауважуючи, що причиною цього є сутнісна різниця між чоловіком і жінкою, яка передбачає більшу значущість чоловіка, ніж жінки: *«... чи є в них чесноти, чи повинна жінка бути скромною, мужньою і справедливою? .. і якщо обом цим істотам властива досконалість, то чому одна з них призначена раз і назавжди панувати, а інша – бути в підпорядкуванні? І ця відмінність не може ґрунтуватися на більшій чи меншій мірі досконалості, яка притаманна тому чи іншому створінню, оскільки самі поняття «бути в*

підпорядкуванні» й «панувати» відрізняються одне від іншого в якісному, а не кількісному відношенні» [2, с. 399]. Іншими словами, чоловік не просто сильніший, розумніший, він якісно кращий, тому його природа призначена для того, щоби панувати, тоді як природа жінки спонукає її підкорятися. І роль жінки – мовчазно прислужувати [2, с. 400].

У тісному зв'язку з вченням про первородний гріх перебувало в християнстві уявлення про «нечистоту» жінки. Особлива увага зверталася на те, що Єва, створена після Адама, перша піддалася спокусі і здійснила злочин. Звідси християнська церква вважала жінку джерелом первісного гріха, який земними муками спокутував Ісус Христос перед Богом.

Гріховність та винність жінки особливо ясно проявлялися під час народження дитини. Страждання, які переносить жінка під час і після пологів, – це відображення міфічного вироку, вимовленого Богом над Євою і в її особі над усіма жінками: *«Помножуючи, помножу терпіння твої та болі вагітності твоєї. Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, а він буде панувати над тобою»* [3, 3:16]. Цей вирок розглядається як чинне прокляття над жінками, оскільки вона народжує дітей, «зачатих у гріху та беззаконні». Вважалося, що всі, хто доторкнуться до породіллі, або ті, хто перебував при пологах, є також нечистими. Тому в біблійній книзі Левіт визначені терміни очищення жінки після народження дитини: у разі народження хлопчика жінка нечиста 40 днів, якщо ж народилася дівчинка, то жінка вважається нечистою майже вдвічі довше. У цей період вона не мала права приходити до святилища й торкатися ні до чого священного [4, 12:2-5].

Християнство впроваджувало нові принципи взаємовідносин між чоловіком і жінкою. Воно запропонувало принципово нову оцінку людини, актуалізувавши ідею творіння «за образом і подобою Божою». Нове вчення стверджувало, що *«Нема юдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви один у Христі Ісусі!»* [12, 3:28]. У цьому запереченні немає ні найменшого презирства до статі або шлюбу, навпаки, стверджується рівність статей перед Богом, цінність особистості, а не чоловічої чи жіночої персони.

Християнство вперше подивилося на жінку як на людину, побачило в ній самостійну цілісну особистість, нерівну чоловікові, але й не менш цінну для Бога, ніж він. У християнстві жінка перестала бути чимось нечистим, злим, перестала бути річчю і власністю чоловіка, перестала, нарешті, бути тільки матір'ю або дружиною.

З приходом християнства було проголошено рівноправність і рівність обох статей, наприклад, до таїнства порятунку допускався весь рід людський, чоловіки й жінки, – на рівних правах. Церква допомагала жінці знайти сенс життя, найбільш повно виразити свої найглибші прагнення, відчути впевненість у собі, знайти захист від несприятливостей життя, бо Христос звертався до пригноблених: *«Прийдіть до Мене, усі стурдовані та обтяжені, і Я вас заспокою!»* [6, 11, 28].

Христос відкинув перекожене уявлення про жінку (на неї покладалася провина за первородний гріх), що сформувався протягом століть. Він оцінив

її та показав усім її гідності, захистив її від свавілля чоловіків, як це сталося з блудницею. Замість суду над нею, яку закон наказував побити камінням, відбувається суд над її обвинувачами: вони виявляються засуджені власною совістю. Жінка не засуджується Христом, вона отримує заповідь не грішити [8, 8:3–11]. Христос проголошував, що справжнє життя надає однакові вимоги як до жінки, так і до чоловіка.

Крім того, він відкрив жінкам богословські таїнства та винагороджував їх вірність і жертвну любов. Саме жінки супроводжували Христа на Голгофу в той час, коли учні залишили його. Саме жінкам він першим з'явився після Воскресіння. Він зробив її своєю матір'ю, обрав головне жіноче призначення – материнство.

Жінки постійно були присутні серед тих, хто слідував за Христом. Серед них: Марія Магдалина; Сусанна; Марія Клеопова; Іоанна, дружина Хузи, урядника Іродового; Марія, мати Якова і Йосипа; мати синів Зеведея – Соломія; сестри Марфа та Марія [14, с. 20].

Про значну роль жінки в християнстві свідчать, наприклад, такі факти: кількісна перевага уцерковлених жінок перед чоловіками; вони активніше беруть участь у парафіяльному житті; особлива роль образу Богородиці в справі порятунку; наявність образів святих і мучениць жіночої статі, написаних на стінах храмів; свята в їх честь та інше.

Про рівність і рівноправність чоловіка й жінки свідчать церковні канони. Наприклад, у Книзі Буття пророком Мойсеєм проголошується: *«І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх»* [3, 1:27].

Саме в християнській культурі утвердився моногамний шлюб. Саме християнство вперше в людській історії проголосило, що подружня зрада чоловіка настільки ж неприпустима, наскільки неприпустима зрада жінки.

Взагалі християнство підносить шлюб на недосяжну досі висоту: вінчання іменується таїнством, а любов подружжя порівнюється з любов'ю Бога й людини. Саме така любов і повинна була існувати між усіма людьми, але, особливо, між подружжям. В апостольському читанні, яке оголошується при звершенні таїнства шлюбу, є такі слова: *«Чоловіки повинні любити дружин своїх так, як власні тіла, бо хто любить дружину свою, той любить самого себе. Бо ніколи ніхто не зненавидів власного тіла, а годує та гріє його, як і Христос Церкву»* [11, 5:28–29]. І завершуючи свої настанови подружжю, апостол Павло закликає їх відмовитися від поведінки відчуження й досягти висот справжнього шлюбу, тобто жертвної любові: *«Отже, нехай кожен зокрема із вас любить так свою дружину, як самого себе, а дружина нехай боїться свого чоловіка!»* [11, 5:33].

Фраза апостола Павла, що жінка нехай боїться свого чоловіка, на думку більшості православних богословів, не означає, що дружина повинна відчувати страх і трепет перед грізним чоловіком, а лише те, що вона повинна боятися образити чоловіка, боятися стати наругою його честі. Це не тваринний страх від ненависті та страху, а страх охоронний, що впливає з

любові. Так діти бояться образити батьків, бояться заподіяти їм біль [16, с. 32.].

Водночас, в апостольських посланнях ярко виражена думка про верховенство чоловіка в сім'ї. *«Бо чоловік не походить від жінки, але жінка від чоловіка і не створений бо чоловік ради жінки, але жінка ради чоловіка»* [13, 11:8–9]. Жінкам пропонується перебувати в церквах у мовчанні: *«нехай у Церкві мовчать жінки ваші! Бо їм говорити не дозволено, тільки коритись, як каже й Закон. Коли ж вони хочуть навчитись чогось, нехай вдома питають своїх чоловіків, непристойно бо жінці говорити в Церкві!»* [13, 14:34–35]. Ідея покори дружини чоловікові є і в інших посланнях: *«Дружини, коріться своїм чоловікам, як Господеві, бо чоловік голова дружини, як і Христос Голова Церкви, Сам Спаситель тіла! І як кориться Церква Христові, так і дружини своїм чоловікам у всьому»* [11, 5:22–24].

У Посланні до Тимофія з'являється заборона на учительство і припис безмовності жінки: *«Нехай жінка навчається мовчки в повній покорі. А жінці навчати я не дозволяю, ані панувати над мужем, але бути в мовчанні. Адам бо був створений перше, а Єва потому. І Адам не був зведений, але, зведена будиши, жінка попала в переступ»* [10, 2:11–14].

Отже, посланням апостола Павла щодо жінки судилося зіграти особливу роль у християнській традиції. Вони наводилися завжди, коли поставало питання про місце жінки в церкві.

За християнським вченням, сім'я є мала церква. А церква не може творити «на час» – вона створюється назавжди, що скріплюється любов'ю, яка не шукає лише своєї вигоди і зручностей. Тому забороняється чоловіку розлучатися з дружиною, як і жінці з чоловіком: *«Хто дружину відпустить свою, та й одружиться з іншою, той чинить перелюб із нею. І коли дружина покине свого чоловіка, і вийде заміж за іншого, то чинить перелюб вона»* [7, 10:11–12]. Однакова природа і призначення чоловіка та дружини веде їх до рівноправного шлюбу та союзу: *«Покине тому чоловік свого батька та матір свою, та й пристане до жінки своєї, і стануть вони одним тілом* [3, 2:24]. Остання цитата стосується згоди і взаємності, що виникає між подружжям, має на увазі й рівноправну участь подружжя в продовженні роду (чоловік і жінка дають генетичний матеріал у рівному співвідношенні).

У церковних книгах жінка проголошувалася соратником чоловіка й, *«щоб уникнути розпусти, нехай кожен муж має дружину свою, і кожна жінка хай має свого чоловіка. Нехай віддає чоловік своїй дружині потрібну любов, так же само й чоловікові дружина. Дружина не володіє над тілом своїм, але чоловік; так же само й чоловік не володіє над тілом своїм, але дружина. Не вхляйтесь одне від одного, хіба що дочасно за згодою, щоб бути в пості та молитві, та й сходьтєся знову до купи, щоб вас сатана не спокушував вашим нестриманням* [13, 7:2–5]. Тобто, шлюб розглядався як спосіб запобігти розпусті.

Церква з розумінням ставиться до проблеми бездітності подружніх пар. Вона надає можливість духовного материнства й батьківства з допомогою хрещення або усиновлення, одночасно проголошуючи словами святого

Іоанна Златоуста, що *«не одне народження робить батьком, а й хороша освіта, і не носіння в утробі робить матір'ю, але добре виховання»* [18, с. 321]. Духовне материнство та батьківство святий Іоанн Златоуст вважав вищим у порівнянні з народженням дітей, бо якщо друге – це справа природи, перше – продукт розуму та волі [18, с. 323].

Серед теологів раннього Середньовіччя йшла боротьба двох основних течій із питання про шлюб, одне з яких розглядало його як несумісний із душевним порядком (Ієронім, Григорій I), а інше – як допустимий для мирян стан (Августин), Спир завершився в VIII–IX ст. переважанням останнього. Це зумовлювало різке посилення уваги церковних теоретиків і практиків до всього, що пов'язано з подружнім життям, шлюбом та шлюбною процедурою. У постановах церковних соборів і королівських капітуляріїв VIII–IX ст. (приймалися за участю не тільки світської, а й церковної верхівки) усе частіше формулюються й уточнюються основні канони християнського шлюбу:

- мета – запобігання спокус і розпусти;
- призначення – народження дітей, продовження роду;
- умови – нерозривність, моногамія, публічність, церковне благословення, згода на шлюб обох сторін, виключення родинних союзів [1, с. 43–45].

У шлюбі пара надавала один одному допомогу, давала поради, уникала гріховної пристрасті, укладався мир через династичні шлюби. Подружжя не повинно було занадто гаряче любити один одного, плотські відносини вважалися гріховними. Щодо невинності та безшлюбності, то вони, хоча і продовжували вважатися вищими християнськими чеснотами, усе частіше розглядалися як ідеал, досяжний навіть не для всіх кліриків.

Нова доктрина шлюбу відкривала небачені раніше можливості для посилення впливу церкви. Церква стала освячувати всі етапи шлюбу: укладення контракту, заручини, церемонію одруження, контролювала сімейне життя, строго наглядала за моральністю (заборонені побічні зв'язки, відвідування будинків розпусти). Одружуватися дозволялося з 12–14 років (іноді ще раніше).

Але ставлення до шлюбу в християнському віровченні було неоднозначним. Погляд на людину, як на істоту гріховну, нездатну протистояти земним бажанням і спокусам: *«бо все, що в світі: пожадливість тілесна, і пожадливість очам, і пиха життява, це не від Отця, а від світу»*, вимагало заради порятунку душі відмовитися від любові до світського життя: *«Не любіть світу, ані того, що в світі. Коли любить хто світ, у тім немає любови Отцівської»*, тому що *«Минається і світ, і його пожадливість, а хто Божу волю виконує, той повік пробуває!»* [9, 2:15–17].

Апостол Павло стверджував, що *«неодружений про речі Господні клопочеться, як догодити Господеві, а одружений про речі життєві клопочеться, як догодити своїй дружині, і він поділений. Незаміжня ж жінка та дівчина про речі Господні клопочеться, щоб бути святою і тілом, і духом. А заміжня про речі життєві клопочеться, як догодити чоловікові»*

[13, 7:32–34]. Тому найкращим шляхом до порятунку душі церква вважала безшлюбність і збереження цнотливості. На думку церкви, це було ідеалом, до якого людині потрібно було прагнути, але не всім дано було його досягти. І на питання учнів про те, одружитися чи ні, Ісус відповів: *«Це слово вміщають не всі, але ті, кому дано»* [6, 19:10–11]. На думку апостола Павла, якщо людина не схильна до плотської стриманості, то краще одружитися: *«Коли ж не втримаються, нехай одружуються, бо краще женитися, ніж розпалятися»* [13, 7:9]. Тому, розглядаючи шлюб як неминуче для простої людини зло, церква все ж допускала його: *«А коли ти й оженишся, то не згрішиш; і як дівчина заміж піде, вона не згрішить. Та муку тілесну такі будуть мати, а мені шкода вас»* [13, 7:28].

Тілесна нечистота, за християнськими канонами, свідчила і про духовну нечистоту. Коли в молитвах жінка називається «нечистою», це не відноситься до факту пологів, який є благодаттю Божою й містить у собі виконання Божої заповіді: *«І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею»* [3, 1:28] і освячення матері, яка *«спасеться вона дітородженням, якщо пробуватиме в вірі й любові»* [10, 2:15]. Це, імовірно, має на увазі вроджену схильність і прагнення людини до гріха, яке супроводжує людину і в його подружніх стосунках.

За християнськими канонами жінка, яка народила, протягом сорока днів вважалася нечистою (медициною доведено, що повинно пройти шість тижнів (якраз сорок днів) після пологів для тілесного відновлення породіллі, і в цей період жінці необхідний відпочинок, турбота, догляд для того, щоби відновитися тілесно й духовно. Церква брала під свій захист жінку відразу ж після пологів. Так, священник молився про тілесне та духовне здоров'я матері й новонародженого немовляти. У цей час жінка не допускалася в храм та не причащалася. Протягом трьох днів заборонялося входити в житло або інше місце, у якому народила жінка. Потім, після сорока днів, він приймав її в церкві й молився Богу про неї та про дитинку [15, с. 54].

Деякі харчові обмеження накладалися на породіллю у зв'язку з хрещенням дитини (хрестили дитину, як правило, на восьмий день від народження). Так, щоби дати дитині причащення, жінці (рідній матері або годувальниці), яка годує дитину, заборонялося їсти до обіду. Якщо заборона порушувалася, то причастя не давали. Крім того, повністю заборонялося їсти під час обіду м'ясо й молоко протягом семи днів [17, с. 40].

Отже, усі обряди, традиції та заборони, такі як, наприклад, погляд на жінку як на нечисту в період її біологічного циклу або після пологів, не слід розглядати як приниження й дискримінацію щодо жінки а, навпаки, як захисні заходи щодо неї.

Нечистота жінки й новонародженого здавалися у XVI ст. чимось цілком матеріальним, здатних заразити оточення. Як стверджував С. Герберштейн, священник при хрещенні дитини підв'язував рукава так, щоби на його одяг випадково не потрапила вода з купелі [15, с. 54]. На підставі тверджень про нечистоту жінки, у церковних колах навіть

сперечалися – чи можна причащати помираючих породіль відразу після народження ними дітей [17, с. 93].

Підхід на рівних до чоловіка й жінки проявляється і в сприйнятті труднощів спільного життя і причин розлучень: «А тим, що побрались, наказую не я, а Господь: Нехай не розлучається дружина зі своїм чоловіком, ... і не відпускати чоловікові дружини!» І далі Апостол Павло пише: «коли який брат має дружину невіруючу, і згідна вона жити з ним, нехай він не лишає її. І жінка, як має чоловіка невіруючого, а той згоден жити з нею, нехай не лишає його. ... Звідки знаєш ти, дружино, чи не спасеш чоловіка? Або звідки знаєш, чоловіче, чи не спасеш дружини?» [13, 7: 10–16].

Отже, церква оголошувала шлюб вічним і нерозривним, але розлучення все-таки відбувалися, хоча й досить рідко. Приводом для розлучення могли стати відсутність дітей, шлюб, укладений із порушенням церковних постанов.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Августин Аврелий. Исповедь. / Под ред. А.А. Столярова. – М.: Издательство «Ренессанс», СП ИВО – Сид, 1991. – 488 с.
2. Аристотель. Политика. // Аристотель. Сочинения в четырех томах / Пер. и ред. А.И. Доватура – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 375 – 644.
3. Біблія. Старий Заповіт. Книга Буття / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
4. Біблія. Старий Заповіт. Книга Левит / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
5. Біблія. Старий Заповіт. Книга пророка Малахія / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
6. Біблія. Новий Заповіт. Євангеліє від Матвія / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
7. Біблія. Новий Заповіт. Євангеліє від Марка / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
8. Біблія. Новий Заповіт. Євангеліє від Івана / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
9. Біблія. Новий Заповіт. Перше соборне послання св. Апостола Івана / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
10. Біблія. Новий Заповіт. Перше послання апостола Павла до Тимофія / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
11. Біблія. Новий Заповіт. Послання св. апостола Павла до ефесян / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
12. Біблія. Новий Заповіт. Послання апостола Павла до галатів / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
13. Біблія. Новий Заповіт. Перше послання апостола Павла до коринтян / Переклад І. Огієнка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html>
14. Белякова Е.В., Н.А. Белякова, Е.Б. Емченко Жінщина в православії. Церковне право и російська практика / Е.В. Белякова, Н.А. Белякова, Е.Б. Емченко – М.: Кучково поле, 2011. – 704 с.

15. Герберштейн С. Записки о Московии / Пер. с нем. А.И. Малеина и А.В. Назаренко. Под ред. В.Л. Янина. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.
16. Легойда В.Р. Женщина и мужчина: отношения сквозь века / В.Р. Легойда // Фома. – 2002. – № 1 (13). – С. 30–41.
17. Лещенко В.Ю. Русская семья (XI–XIX вв.): Монография / В.Ю. Лещенко. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.
18. Повне зібрання творінь святителя Іоана Золотоустого. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2009. – Т.4. – кн.1. – 512 с.

ПОВСЯКДЕННИЙ ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ МОСКОВІЇ У XVI–XVII СТ. ЗА УЯВЛЕННЯМИ ІНОЗЕМЦІВ

Анна Капітан

(студентка групи ІПІ8М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент

Л.В. Пономаренко

Твори європейців, які писали про Московію XVI–XVII ст., наприклад, С. Герберштейн, М. Литвин, Р. Ченслер, Д. Горсей, Д. Флетчер, Ж. Маржерет, А. Олеарій, Г. Котошихін та інші дають нам цінну інформацію про повсякденну культуру, звичаї, обряди, світогляд жителів країни: іноземці помічають ті сторони життя московитів, які самими мешканцями Московії не освітлювалися в джерелах. Різні цілі, заради яких склалися подібні твори, дозволяють побачити в працях окремих авторів своєрідні прояви повсякденної культури московитів, допомагають зрозуміти й відтворити реальну епоху XVI–XVII ст.

Перше, що впадало в очі іноземцям, які під'їжджали до Москви – це її незвично великі для Західної Європи розміри. Ченслер Р. писав в 1553 р.: *«Москва дуже велика. Я вважаю, що місто загалом більше, ніж Лондон із передмістями. Але вона побудована дуже грубо і стоїть без всякого порядку. Усі будинки дерев'яні, що дуже небезпечно в пожежному відношенні... Пожежі там трапляються дуже часто й бувають дуже страшні через сухість і смоли в дереві, яке, захопившись, палає подібно смолоскипу, так що важко буває загасити вогонь, поки все не згорить... У Москві багато прекрасних кам'яних церков, але небагато житлових будинків із каменю (останні холодніші й у них більше сирості, ніж у дерев'яних)... Оселі робилися із соснових, дубових цілісних брусів, складених досить щільно, і скріплювали з допомогою зубців та зарубок. Для теплоти їх оббивали мохом, який також клали між стулок дверей і вікон. Майже при всіх будинках були свої сади, що надає місту мальовничий вид»* [12, с. 442–443].

Іноземці відзначають простий побут людей Московії, у яких житлові будинки невеликі (в один ярус, багаті мали два), без всяких зручностей, прикрас. У хатах їли, працювали, у ній була піч, на якій спало все сімейство. Піч топили так, що дим поширювався по хаті, виходячи через двері та вікна, так що небезпечно було для здоров'я там залишатися. Бояри також жили в тісноті. Садиба огорожена високим забором і декількома воротами, прикрашеними орлами, оленями, квітами, з башточками нагорі. Над воротами ставили образ у кіотах. У день ворота були приперті, а вночі замкнені на замок, і по двору спускали з ланцюга собак. Біля воріт стояла вартова сторожка. Посередині від головних воріт пролягала до житла дорога, іноді брукована, яку господар тримав постійно в чистоті. Біля дому стояла лазня, у яких чи не щоденно милися. Були і громадські лазні, де за невелику плату чоловіки й жінки могли митися два рази в тиждень [10, с. 153].

Іноземці детально описують російську лазню. Вони зазначали, що московіти ходили в лазню досить часто: як для охайності, так і для насолоди.

Митися належало кожен день або хоча б кілька разів на тиждень. Влітку для посадських і селян заборонялося топити лазні (як пересторога від пожеж), за винятком для потреби хворих і породіль, і то, з волі воєвод. Ходили в баню після обіду, жар там був нестерпний. На лавках і полицях стелили сіно, яке покривали полотном. Особа лягала на нього і її били віником, потім вибігала на повітря й кидалася влітку в річку, а взимку каталася по снігу або обливалася холодною водою на морозі. У громадських лазнях було чоловіче й жіноче відділення, що відділялися перегородками, але вхід був один, там зустрічались голяка, закриваючись віниками, і розмовляли між собою, а іноді разом вибігали та каталися по снігу. За старих часів було у звичаї й чоловікам, і жінкам (ченці та черниці) митися в одній лазні. Баня була найголовнішими ліками від будь-яких хвороб: якщо московіт відчував себе нездоровим, негайно випивав горілки з часником чи перцем, закушував цибулею і йшов у баню паритися [8, с. 145–146].

За Дж. Флетчером, у Москві вулиці були широкі, досить прямі, але дуже брудні (у провулках валялися трупи тварин, кругом був сморід). Тільки у великих містах було щось схоже на бруківку. Це були круглі колоди, складені щільно разом одна до одної. Де особливо було брудно, через вулиці перекладали дошки. Жінки ходили у великих чоботях, щоби не загрузнути в бруді. Зазвичай усі вулиці посаду з різних сторін сходилися до площ (останні були просторі й завжди неправильної форми), які були центром торгівлі та всіх зносин жителів посаду. Тут стояли ряди й лавки, де продавали різний товар, працювали ремісники, розташовувалися харчевні, де збиралися гуляки, і земська ізба – місце виборного управління. Біля посаду залишалася земля для вигону. Головною прикрасою посаду були невеликі церкви. Кожен заможний чоловік будував церкву, утримував для неї священика й молився в ній зі своєю сім'єю [11, с. 125–126].

Вночі в містах по вулицях ходили сторожа, оскільки було багато жебраків та волоцюг, від грабежів яких страждало населення. Якщо когось вночі ловили, його били, оббирали або ув'язнювали, іменитих проводжали до осель. За Івана III була заснована поліція й він першим заснував роз'їзди для безпеки жителів у Москві. У 1504 році, – за повідомленнями Д. Горсея, – вулицями були розставлені решітки або рогатки, які перекривали вулиці на ніч для безпеки громадян. Вночі нікому не дозволялося ходити по місту без вогню. Варта спостерігала, щоб у спекотні дні не топили хат і лазень, щоби не сиділи пізно з вогнем [3, с. 96].

Щодо оздоблення жител московітів, то, наприклад, А. Олеарій зазначав, що як оселі їх погані та бідні, так і запаси й хатнє начиння їх убогі. У господарів наявні лише три-чотири глиняних горщики, скільки ж глиняних і дерев'яних мисок, рідко зустрінеш олов'яний чи срібний посуд. Навіть у великокнязівських домах металевий посуд не чищений. Стіни будівель прикрашені не посудом, а стоять голі, або оббивалися червоним тесом, дошками, червоною шкірою, рогожами, знатні люди розписувати стелі і склепіння, а іноді і стіни. Для сидіння слугували лавки, ослони, покриті покривалом. Столи були дерев'яні, дубові, довгі й вузькі, які під час трапези

накривалися скатертиною. Ліжком слугувала прикріплена до стіни лава або ослін, до якої приставляли інший ослін. У заможних осіб постіль складалася з трьох частин: пуховика, або перини (набиті лебединим пухом), підголовника й подушок, зверху постіль покривалася простирадлом із полотна або шовкової матерії, а зверху ковдрою, що входили під подушки. Ліжко прибирали нарядно у свята або на весіллях, простіше у звичайні дні. У людей середнього достатку постіллю слугувала повсть, а бідні спали на печач, постеливши під голову власний одяг, або ж на голих лавках. Під піччю й лавками часто сиділи свині, кури [8, с. 193–194].

Іноземці зазначають щирість гостинності московитів. На основі даних із різних джерел представимо загальну картину прийому й частування гостей.

Бажання підтримати про себе добру думку в людей спонукало кожного господаря влаштувати бенкет і скликати до себе добрих знайомих. Вони були двох видів: власне бенкети (давала одна особа) і братчини (складчина багатьох хазяїнів). Бенкети приватних осіб давалися в дні Великодня, Різдва Христового, Трійці, Миколиного дня, Петра й Павла та Масниці, під час весілля, народження і хрещення дітей, при похованні, поминання покійних, у день іменин, з нагоди новосілля і при вступі службовця на посаду. Царські бенкети давалися щодо коронації, присвяти митрополитів і патріархів, при оголошенні царевича народу та з нагоди прийому іноземних послів. Гостювання завжди пов'язувалось із трапезою, денною (у знаті часом обіду вважалось опівдні) або вечірньою (після трудового дня). При бенкетах запрошувалися і дружини гостей, але не до чоловічого столу, а до особливого жіночого.

Кімната, призначена для бенкету, заздалегідь прибиралася. Столи встановлювалися вздовж стіни перед лавами, а якщо було багато гостей, то й рядами; місце під образами в кутку було для господаря. Стіл накривався скатертиною, прості люди обідали без скатертини і ставили на голий стіл сіль, оцет, перець і клали скибками хліб. Кожен із запрошених гостей сідав у шапці на місце, відповідне своїм званням та гідності (це так зване «місництво»). Місце по праву руку від господаря вважалось найпочеснішим. За ним інші місця сходили за ступенями, так що одне було нижче іншого. Сісти вище іншого означало завдати образу особі й нерідко доходило до бійок [4, с. 254].

Якщо ж у гості приходило небагато осіб, то хазяїн зустрічав їх залежно від статусу. Поважних гостей самі господарі зустрічали біля ганку, інших – у сінях, третіх – у кімнаті. Був звичай робити кілька зустрічей гостям: біля воріт його зустрічала особа нижчого звання, біля ганку вища особа – сокольничий, далі стольник, у домі – боярин або господар. Загалом старші за посадою не їздили в гості до молодших; і цар ніколи не відвідував підданих. Ввічливість вимагала, щоби гість залишив у сінях свою палицю. Знявши шапку, він тримав її в руці з хусткою в ній. Увійшовши до кімнати, гість повинен був насамперед хреститися, дивлячись на ікони, і зробити три поясних поклони, торкаючись пальцями до землі, потім уже кланятися господареві з привітанням: «Дай боже тобі здоров'я», «Прости мою

недоумкуватість», «Б'ю чолом моєму благодійнику»; у поклонах він дотримувався ступеню поваги до господаря: одним нахиляли голову, іншим пригиналися в пояс, перед третіми витягали руки й торкалися пальцями до землі або ставали на коліна й торкалися чолом землі: звідси вислів «бити чолом». Приятелі вітали один одного подачею правої руки, поцілунком у голову та обіймами (притискали до грудей). На вулиці знайомі люди вітались один з одним, знімаючи шапки й роблячи поклони. Господар запрошував гостя сідати або говорив із ним стоячи, залежно від поваги. Найпочесніше місце для гостя було під образами. Гість за етикетом утримувався, щоби не кашляти й не сякатися. У розмові спостерігалось відношення достоїнств гостя й господаря; так, вітаючи світських осіб, питали про здоров'я, а ченців про порятунок; одним говорили «ви», а себе щодо вищих осіб називали «ми»; вимовляли різні компліменти, возвеличували того, до кого зверталися (говорили, по-батькові), а себе принижуючи (зменшувальним прізвиськом) [5, с. 154].

За столом, насамперед, пили горілку й закушували хлібом, який господар розділяв на шматочки і з власних рук подавав гостям, одному за іншим, разом із сіллю. Цей обряд символічно означав привітність та гостинність. Побутувало повір'я, що хліб-сізь проганяє шкідливий вплив злих духів. Потім подавали в скромні дні холодні страви, що склалися з вареного м'яса з різними приправами, потім їли гарячі, далі смажені, а опісля різні соуси, за ними молочні страви, печива й овочеві ласощі. У пісні дні подавали холодну рибу або капусту, потім рідкі страви, далі смажену рибу, соуси й овочі. На званих обідах було до 40–50 змін. Гості їли по дві людини з однієї страви, шматки брали пальцями, кістки складали на призначені для цього тарілки. Рідка страва також подавалася на дві-три особи в одній мисці, і всі їли з неї своїми ложками. Перед почесними гостями ставили особливі страви. Господарю завжди подавали це блюдо; він роздавав із нього шматки гостям, які сиділи біля нього, а тим, яким не міг подати, відсилав на тарілках зі слугами. Ці шматки означали дружелюбність. Водночас, господар накладав страви в блюда й тарілки відсилав відсутнім, які не могли прийти. Відкинути подачу вважалося образою [7, с. 181–185].

Відмінною рисою бенкету Московії було багатство страв і велика кількість напоїв. Господар намагався напоїти гостей до безтями; а хто мало пив, той засмучував хазяїна. Хто пив з охотою, той показував, що любить господаря. Жінки, що бенкетували з господинею, також пригощалися, і часто їх відвозили додому без свідомості. На інший день господиня посишала запитати про здоров'я гості. Але, з іншого боку, вважалося ганебним зробитися скоро п'яним. Деякі щоби догодити господареві вдавали себе сп'янілими, щоби їх не примушували пити, траплялося, що спонукали пити насильно, навіть побоями. Герберштейн С. зазначав, що *«наскільки росіяни стримані в їжі, настільки ж без міри віддаються пияцтву всюди, де тільки випаде нагода»* [2, с. 360].

Отже, бенкети були довгі й тяглися з полудня до вечора й пізніше. Господар наливав у чашу вина, ставав посередині кімнати і, піднявши вгору

чашу, говорив промову, а потім пив за чиєсь здоров'я: починали з царя, а потім пили за членів царського сімейства, за бояр, владу. Випивши, господар обертав чашу догори дном над головою, щоб усі бачили, що в ній немає ні краплі і як він старанно бажає добра та здоров'я того, за кого п'є. Після того господар повертався на своє місце й подавав кожному з гостей по черзі чашу з вином; останній повинен був виходити з-за столу, ставати посередині, пити за здоров'я того, за кого пропонувалося пити; потім усі сідали на свої місця [1, с. 144].

За спогадами А. Олеарія, найбільший знак пошани і дружби, який надавався гостю на доказ того, як йому раді і який він був милий та приємний, полягав у тому, що після частування господар велів своїй дружині, пишно одягненій, вийти до гостя і, пригубивши чарку горілки, власноручно подати її гостю. Іноді – у знак особливої прихильності до гостя – дозволяється поцілувати її в уста [8, с. 112]. У такий спосіб чоловік як би «ділився» своїм «багатством» із дорогим гостем.

У звичаї було після бенкету підносити господареві подарунки. Нерідко воєвода робив банкет для гостей для того, щоби потім отримати від них гостинців більше за суму витрат. Якщо ж хто-небудь залишав без подарунка господаря, то в нього насильно вимагали дарів, що не вважалося ганебним. Після обіду гостей уся прислуга їла після панського столу. Прощаючись, гість звертався насамперед до образів, триразово хрестився з поклонами, потім цілувався з господарем. У міру гідності господар проводжав його ближче або далі порога, найбільш шанованого – до воріт.

Отже, у московській гостинності була мішанина візантійської пихатості та церемонності з татарською грубістю. У розмові спостерігалася крайня обережність; невинне слово приймалося іншими на свій рахунок: звідси виникали позови; при найменшій сварці була лайка. Церква переслідувала лихослів'я. Наприклад, при Олексіїві Михайловичу ходили в натовпах народу переодягнені стрільці й, помічаючи хто лаявся, били батогами та різками. Якщо ж доходила справа до бійки, тут московіти намагалися вчепитися один одному в бороду, а жінки тягали одна одну за волосся. Поєдинки на шаблях і пістолях були невідомі. Дуелі проходили так: люди сідали на коней і били один одного бичами, інші билися палицями (навіть до смерті); часто відбувалася кулачна бійка – удари в обличчя, або в дітородні частини [1, с. 155–156].

Полуденний обід і улюблений усіма полуденний сон були обов'язковими для московитів. Не спати вважалося ерессю. Після обіду життя в Московії, принаймні в містах, завмирало. Але якщо в чоловіків післяобідній сон тривав іноді до трьох годин, то жінки якщо і спали, то менше, зайняті звичайними домашніми клопотами. Так, Ж. Маржерет стверджував: *«Російські люди звикли відпочивати і спати після їжі опівдні. Тому більшість крамниць опівдні закриті, а самі крамарі та хлопчики їх лежать і сплять перед крамницями, у цей же час, через полуденний відпочинок, не можна говорити ні з ким вельмож і купців»* [6, с. 86].

Вечір у домашньому побуті московітів наступав з 18.00 і був часом розваг; зимою збиралися один до одного рідні і приятелі в оселях, а влітку в наметах перед будинками. Після вечері запалювалися свічки, лампади перед образами; домочадці і прислуга збиралися на моління (нічна молитва вважалася приємніше Богу, ніж денна), їсти й пити заборонялося; усі лягали спати. До речі, заможне подружжя мало особливі покої, щоби не спати разом перед церковними святами, неділями, серединою, п'ятницею й у пости. Вважалося за необхідне після ночі, проведеної подружжям разом, ходити в лазню перш, ніж підійти до образу. Чоловік і дружина після інтимного зв'язку боялись увійти до церкви і слухали обідню, стоячи на паперті; молодь розуміла в чому причина, і своїми насмішками змушували жінок червоніти. [9, с. 104].

З дитинства привчалися московіти переносити голод і холод. Дітей забирали від грудей після двох місяців і годували грубою їжею; дітлахи бігали в одних сорочках без шапок, босоніж по снігу; простий народ не знав, що таке ліжко. Пости привчали народ до грубої й убогої їжі, живучи в тісноті й диму, з птицею й телятами, простолюдин отримував міцну натуру. Оларій А. вказував, що московіти – народ здоровий та довговічний. Хворіли вони рідко, і якщо доводилося кому злягти в ліжко, то серед простого народу кращими ліками, навіть у разі лихоманки з жаром, були горілка та часник [8, с. 112].

Про здоров'я і способи лікування московітів згадував і Ж. Маржерет: *«Чимало людей доживають до старості до 80 й 100 років і тільки тоді хворіють. Ліки приймають тільки цар та вельможі. Простий народ лікується так. Відчуваючи себе хворими, вони випивають чарку вина із часником йдуть у лазню, де потіють години дві або три»* [6, с. 70].

Р. Ченслер зазначав, що *«немає воїнів краще, ніж росіяни ... настільки звичних до суворого військового життя. Ніякий холод їх не бентежить ... вони витривалі. Їдять вівсяну муку, змішану з холодною водою, п'ють воду. Його кінь їсть зелені гілки, стоїть у полі просто неба і служить росіянину добре»* [12, с. 450].

Отже, за уявленнями іноземців Московія вбачалася як велика, багата, загадкова країна, а її мешканці представлялися як люди, які мали простий, без надмірностей побут, були гостинними, щирими, але хитрими, поважали традиції, православну віру, старших за посадами, любили поїсти, випити, повеселитися, мали міцне здоров'я через вживання грубої їжі, загартування тіла холодним кліматом, миттям у лазні, психологічною врівноваженістю через звертання до Бога та інше.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анишкин В.Г. Шманева Л.В. Быт и нравы царской России / В.Г. Анишкин, Л.В. Шманева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2010. – 464 с.
2. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн / Пер. с нем. А.И. Малейна и А.В. Назаренко. Под ред. В.Л. Янина. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.
3. Горсей Джером. Записки о России. XVI – начало XVII в. / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Издательство МГУ, 1990. – 288 с.

4. Забелин И.Е. Домашний быт русских царей в XVI и XVII столетиях: В 3 кн. Кн. 1: Государев двор, или дворец / И.Е. Забелин. – М.: Книга, 1990. – 312 с.
5. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях / Н.И. Костомаров. – М.: Республика, 1992. – 301 с.
6. Маржерет Ж. Состояние Российской державы и великого княжества Московского [Электронный ресурс] / Ж. Маржерет. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Margeret/framevved.htm>
7. Овсянников Ю.М. Картины русского быта / Ю.М. Овсянников. – М.: АСТ-пресс, Галарт, 2000. – 351 с.
8. Олеарий А. Описание путешествия в Московию / А. Олеарий. – М.: Российские семена, 1996. – 368 с.
9. Пушкарева Н.Л. Частная жизнь женщины X – XIX вв. / Н.Л. Пушкарева. – М.: Ладомир, 1997. – 381 с.
10. Рейтенфельс Я. Сказания светлейшему герцогу Тосканскому Козьме третьему о Московии. – [Электронный ресурс] / Я. Рейтенфельс – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Reutenfels/pred2.phtml?id=1175>
11. Флетчер Дж. О государстве русском // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев / Дж. Флетчер / Пер. с англ. И. Белозерской, Ю. Готье. Пер. с нем. И. Анонимова, И. Полосина. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 14 – 151.
12. Ченслер Р. Книга о великом и могущественном царе России и князе Московском // Россия XVI в. Воспоминания иностранцев / Р. Ченслер / Пер. с англ. И. Белозерской, Ю. Готье. Пер. с нем. И. Анонимова, И. Полосина. – Смоленск: Русич, 2003. – С. 431 – 455.

ЖИТТЯ ТА ПОГЛЯДИ ПРОТОПОПА АВАКУМА

Анна Босько

(студентка групи ІГ19М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Церковна реформа, яка була проведена московським царем Олексієм Михайловичем та патріархом Никоном у 50–60-х рр. XVII ст., насамперед була спрямована на зміцнення православної церкви московського патріархату, консолідації православних християн навколо неї, не допущення релігійного розколу, уніфікації відмінності в проведенні ритуалів, таїнств, утвердження Москви як нового центра християнства, як правонаступниці Константинополя після втрати ним спочатку духовної влади (про це свідчить Флорентійський собор 1439 р., де відбулася спроба унії з католицькою церквою), а потім і політичної (взяття турками Константинополя в 1453 р.).

Церковний розкол справив величезний вплив на подальший розвиток Російської держави. Напевне, що це був конфлікт між прибічниками вселенської церкви (патріарх Никон) та руської національної церкви (протопоп Авакум). Річ у тім, що падіння Константинополя та тривалий відособлений політичний і духовний розвиток Московії спричинив духовний та ментальний її розрив з іншим православним світом. У частини вірян сформувалася переконаність у тому, що руська церква – єдино істинна православна, а тому вона є національною. Спроби Никона повернути церковний розвиток у бік Вселенської православної церкви наштовхнулися на стіну неприйняття всього західного, посилену в роки Смути. Тому церковний розкол можна розглядати в тому числі і як протест проти західних впливів, які почали проявлятися не лише в церковній сфері.

Тих, хто пішов за Никоном, у народі стали називати «*ніконіанцями*», або «*новообрядцями*». Послідовники Никона, користуючись державною владою та силою, проголосили свою церкву православною. За противниками церковної реформи закріпилася офіційна назва «*розкольники*» (до 1905 року). На них звалили і всю провину церковного розколу. Насправді ж противники никоновських нововведень просто залишилися вірними стародавнім православним обрядам, ні в чому не зрадивши церкві. Тому вони справедливо називають себе православними «*старообрядниками*», «*старовірами*».

Протопоп (старший священник) Авакум Петров став ідейним лідером старообрядницького руху. Він народився 25 листопада 1620 року в селі Григорове Княгининського повіту Нижегородської губернії. Батько його був священником, матір – глибоко релігійною жінкою, яка мала значний вплив на Авакума. «*Мати же моя постница и молитвенница бысть, всегда учае мя страху Божию*», – писав протопоп про свою матусю [2, с. 525].

Після смерті батька, за порадою матері він рано одружився в 17 років на бідній 14-річній сироті, дочці коваля Анастасії Марківні. У шлюбі він був щасливим. У 1642 р. Авакум був висвячений у диякони, в 1644 р. – став

священиком села Лопатищі поблизу Макарєва. Він був сміливим борцем за справедливість, викривав і соромив за різні провини не тільки простих парафіян, а і священиків – за погане виконання церковних правил і приписів, а також впливових чиновників: воєводу, патріарха, царя – виступав проти їх розгнужданої вседозволеності та беззаконня. Авакум стверджував, що влада не звільняє людину від виконання християнських заповідей і церковного статуту, що в Бога *«всі рівні, від царя до псаря»* [2, с. 529]. Він захищав ображених та знедолених, прагнув до того, щоби парафіяни заглиблювалися в сенс богослужіння. Відмінна риса характеру та способу життя Авакума полягає в тому, що цей священик весь час говорив правду й тільки правду.

Крім того, що він втішав словом, міг і застосовувати фізичну силу для смирення своїх занадто норавливих чад. Наводять такий факт, дізнавшись, що одна жінка, його парафіянка, причетна до блудної пристрасті, пастир застав її «на місці злочину» й побив її та коханця батоном, після чого обох схопив і замкнув у темний льох. Через декілька днів колишня блудниця цілувала руки й ноги Авакуму в подяку за те, що радикальні заходи допомогли їй позбутися гріху [1, с. 26].

У джерелах вказується на такий факт із життя Авакума. Місцевий чиновник намагався відняти дочку у вдови. За них заступився Авакум. Але керівник нацькував на нього чернь, яка нещадно побила священика, пізніше було забране майно Авакума й вигнано з приходу. Опісля подружжя поїхало в Москву шукати правду. Тут він сподобався С. Воніфатьєву, І. Неронову. Авакум був відновлений на колишній посаді. Але через деякий час щодо священика проявив самоуправство боярин П.В. Шереметьєв. Він проїжджав селище Лопатищі й наніс побої священику та намагався його втопити у Волзі. Причиною послужило те, що Авакум не схвалив манеру поведінки Матвія (не хотів його причащати, бо хлопець був поголений) – сина Шереметьєва. Через якийсь час Авакум був переведений на службу в Юрьєвець-Поволзький, де не вписався в систему формального богослужіння і знову вимушений був тікати до Москви, де опинився в гуртку «ревнителів благочестя» за протекцією царя Олексія Михайловича. Там він займався виправленням богослужбових книг [4, с. 216].

За нового патріарха Никона, у минулому приятеля Авакума, відбулося розмежування між ними щодо підходів до реформи: якщо Авакум, І. Неронов та інші виступали за виправлення церковних книг за давньоруськими православними рукописами, то Никон збирався зробити це, спираючись на грецькі богослужбові книги. Патріарх відсторонив Авакума від виправлення книг, але протопоп намагався напоумити Никона переглянути підходи щодо церковної реформи. У вересні 1653 р. Авакума заарештували й у кайданах кинули в підвал Спасо-Андронікова монастиря, де він просидів місяць. Під час особистої зустрічі Никон пропонував Авакуму прийняти «нові книги», але протопоп не змінив своїх переконань, і патріарх вирішив позбавити його сану. Але за Авакума заступився цар і не дозволив цього зробити, виславши його до Тобольська. Там він проявив силу волі, переконання, здатність захоплювати людей своїм вогненным красномовством, критикуючи реформи

Никона. Пізніше Авакум шість років перебував у Сибіру з Нерчинським воєводою-самодуром А. Пашковим, посланим для завоювання Даурії (Забайкалля) разом із 400 козаків і стрільців, терплячи холод, голод (від поневірянь померли два сини Авакума), тяжку працю, переслідування з боку воєводи, якого він викривав у різних «неправдах» (протопопа били, заковували в кайдани, морили голодом) [4, с. 217–218].

У 1663 р. Авакум був повернутий до Москви, коли патріарх Никон був в опалі. Його радісно зустрічали однодумці. Цар Олексій Михайлович показував прихильність до нього, звелів його поставити на монастирському подвір'ї в Кремлі. Але Авакум не припинив критикувати, як Никона, так і церковну реформу. Він п'ять разів подавав царю чолобитні, у яких закликав царя *«відкласти служебники нові і всі його, Никонові, задуми погані»* [5, с. 39]. Чекаючи государевої відповіді, Авакум активно проповідував серед пастви, дотримуватися старої віри. Цар намагався вмовити протопопа мовчати, але той не погодився і в 1664 р. Авакума було відправлено на заслання в Мезень (Помор'я) (там він пробув півтора року), де він продовжував свою проповідь і підтримував своїх прихильників по всій Московії посланнями, у яких назвав себе *«рабом і посланником Ісуса Христа»*, *«протосингелом російської церкви»* [5, с. 40].

У 1666 році Авакум був знову привезений до Москви, де 13 травня після умовлянь на церковному соборі, що зібрався для суду над Никоном, його позбавили сану, у відповідь на те, що він наклав анафему на архієреїв. На соборі він виступив із промовою, де докоряв прихильників церковної реформи за що ж вони посадили на лаву підсудних майже 800-літню історію православ'я на Русі? *«Якщо стара віра є неправильною, – зазначав Авакум, – заслуговує прокляття, то, згідно з визначенням собору, під прокляття потрапляють і святі отці, як грецькі, так і руські, тільки за те, що вони молилися за старими текстами, поклонялися восьмикутному хресту, творили хресне знамення двоперстям. Прямо в пекло, виявляється, йдуть страстотерці Борис і Гліб, преподобні Антоній і Феодосій Києво-Печерські, Кирило Білозерський, Ніл Сорський, Йосип Волоцький, отець Сергій Радонезький та інші»* [2, с. 535]. Потім протопопа відвезли в Пафнутьєв монастир і там протримали близько року.

Позбавлення сану було зустрінуте великим обуренням і в народі, і в багатьох боярських родинах, і навіть при дворі, де за Авакума клопотала навіть цариця Марія. Але цар стояв на своєму. У 1667 р. Авакум був покараний батою і засланий у Пустозерськ на Печорі (Архангельська область). А проте йому не вирізали язик та не відрубали кисть правої руки, як іншим священикам, що були разом із ним заслані (московський диякон Феодор, священик Лазар із міста Романова й соловецький чернець Єпіфаній). Понад 14 років він просидів на хлібі й воді в земляній в'язниці, продовжуючи свою проповідь, розсилаючи грамоти та послання. Тут була написана його автобіографія. Отже, Пустозерськ перетворився в проповідницький та навчальний центр старообрядницького руху. Нарешті, різкий лист Авакума до царя Федора Олексійовича, у якому він критикував царя Олексія

Михайловича й нового патріарха Іоакима, вирішило долю і його, і його товаришів: усі вони були спалені 14 квітня 1682 р. у зрубі в Пустозерську.

Авакуму приписують 43 твори – найвідоміші «Житіє протопопа Авакума», «Книга бесід», «Книга тлумачень», «Книга викривань» та інші.

«Житіє» є зразком яскравого та живого стилю, написано доступною і зрозумілою народою мовою. У своїй автобіографії він представляє всю таємницю власної душі, показує себе таким, яким він є насправді, у реальному житті. Описує звичайне життя простої людини, зі злетами та падіннями, гріхами й чеснотами, промахами та помилками, перемогами й бідами. Саме через саму «природність» та особисту відвертість, без хитросплетінь і хитромудрих словес, його послідовникам вдалося побачити у своєму наставнику Божу людину, особистість піднесену та харизматичну. Автобіографія Авакума, як і інші його твори, швидко поширилася по Московії і стала популярною в народі. Протопоп підіймав багато нагальних тем, які турбували тодішнє московське суспільство.

Повчальні погляди протопопа Авакума мають морально-аскетичний характер. Полемічна спрямованість виражається в критиці реформ Никона, за його зв'язок із «римською блудницею» (тобто, католицтвом). Засуджує він і східних патріархів, їх церковний собор 1656 р., самого царя, прихильників реформ церкви. Авакум журиться: *«Ох, бідна Русь! Що це тобі захотілося латинських звичаїв та німецьких вчинків»* [2, с. 532].

Будучи глибоко віруючою, вільнодумною людиною, попри прихильність правилам, протопоп як би спростовує видиму канонічність і йде роздумами в область моральних взаємин між Богом та людиною. Бог, за словами Авакума, незримо супроводжував його на всіх етапах життєвого шляху, допомагаючи карати відступників від істинної віри. Так, Авакум описує, як воєвода О. Пашков відправив його ловити рибу в безрибні місця. Священик звернувся до Всевишнього – і «повні сіті риби дав Бог». На думку Авакума, так Бог проявляє пильний інтерес до повсякденного життя тих осіб, які страждають за істинну віру [1, с. 15].

Авакум бачив єдиний шлях до порятунку, єдину зброю проти своїх противників – через мучеництво, як найнадійніший шлях до Бога. У російській агіографії подвиг мучеництва набув національного забарвлення. Мученики завжди були найбільш шанованими святими на Русі. Психологічно це обумовлено загостреним почуттям жалю народу до бід, труднощів, поневірянь та негараздів людини. Протопоп Авакум сам йде цим шляхом і благословляє постраждати за віру і Христа своїх сподвижників, однодумців та членів своєї сім'ї. Про бажання постраждати за Христа і прийняти мученицьку кончину, говориться в різних місцях «Житія»: *«Хоч на мене каміння покладуть, я зі своїми помислами під каміння ляжу»* [2, с. 541].

Страждання Авакум приймав, за його словами, не тільки від гонителів істинної віри, а й від бісів: ночами вони нібито грали на домрі та дудках, заважаючи священику спати, вибивали чотки з рук під час молитви, а то і вдавалися до прямого фізичного насильства – хапали протопопа за голову й вивертали її [1, с. 17].

Академік Д.С. Лихачов писав: «Система Авакума скидала покрови тишності з усього. Це була система майже натуралістичного оголення дійсності. Він повстав проти звеличення царя та держави в ім'я відповідальності всіх і за все – до останньої людини. У його системі цінність людської особистості була відновлена незалежно від займаної нею положення в державі та в церкві. Тому система Авакума знайшла найбільш повне вираження у просторіччі, у конкретності, у народній мові, у розмовних формах» [1, с. 22].

Незважаючи на свою харизматичність, Авакум не заперечував суспільство, сім'ю, освіту, природні фізичні потреби людини. Він виступав проти зведення цих потреб у ранг абсолютної цінності, проти висунення їх на перше місце й перетворення в самий сенс земного існування. Авакум із праведним гнівом виганяв із людського серця стан, при якому принципи віри витіснялися й поступалися чогось минулого, тимчасового, що руйнує саму особистість зсередини, породжуючи гріх [3, с. 207].

Авакум був істинним патріотом Русі, її духу, її мови, яка була для нього виразником істини. Більшість авторів, наприклад, дослідник старовірів К.Я. Кожурін, зазначають новаторство творів Авакума, називаючи його родоначальником вільного образного слова, сповідальної прози.

Протопоп Авакум, крім блискучого дару літератора, проповідника, наділеного великим, глибоким розумом, надзвичайними ерудицією та пам'яттю, виявляв у собі знавця душ людських, рідкісного психолога.

Авакум відзначається в більшості старообрядницьких церков і громад як святий мученик та сповідник. Офіційна канонізація Авакума відбулася на соборі в 1917 р. 5 червня 1991 р. в селі Григорове Нижегородської області відбулося відкриття пам'ятника Авакуму. 5 липня 1998 р. було створено Приморське авакумовське братство, основною метою й завданням якого є просвітницька діяльність, благодійність, видавництво церковних газет і журналів, богослужбової літератури. У 1991 р. старовірами з Риги був встановлений пам'ятний хрест на Пустозерському городищі, а 27 квітня 2012 р. старовірами-поморцями поруч із хрестом була освячена каплиця в пам'ять про Пустозерських мучеників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аторин Р.Ю. Повесть о протопопе Аввакуме [Електронний ресурс] / Р.Ю. Аторин – Режим доступу: http://rpsc.ru/publications/person/povest_ob_avvakume/
2. Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения // Памятники литературы Древней Руси XVII в. – Вып. 10. – Кн.1. – М.: Худ. лит., 1988. – С. 523–593.
3. Лобачев С.В. Патриарх Никон / С.В. Лобачев. – СПб: «Искусство-СПБ», 2003. – 416 с.
4. Мизун Ю.В., Ю.Г. Мизун. Тайны русского раскола / Ю.В. Мизун, Ю.Г. Мизун. – М.: Вече, 1999. – 480 с.
5. Урушев Д.А. История русского старообрядчества / Д.А. Урушев. – М.: Вече, 2015. – 352 с.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII СТ.

Оксана Христич

(студентка групи ІІІІМ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Найважливішим результатом реформ початку XVIII ст. стало утворення нового стану дворянства. Петро I зруйнував стару систему чинів і ввів нову, незвичну. У цій системі головним було не походження, а особиста, персональна вислуга перед царем і державою. Тепер усі служиві люди незалежно від походження ставали «російськими дворянами» або, як тоді на польський манер говорили, «російським шляхетством». Государ дав могутній поштовх розвитку дворянської самосвідомості, зростанню самоповаги, прищепив поняття дворянської гідності, високого уявлення про служіння батьківщині.

Низкою законодавчих актів Петро I надав численні привілеї дворянському стану. Так, персонально за кожним дворянином були навечно закріплені всі селяни, які жили в його маєтку, і права поміщика над селянами були істотно збільшені. Водночас, дворянам було заборонено одружуватись, якщо вони відправлялися за кордон на навчання, або, якщо вони не отримують хоч би початкової освіти (без неї він не міг нести служб). Петро I затвердив принцип, за яким по-справжньому привілейованим членом суспільства – дворянином – міг стати тільки тоді, коли служиш. Психологія служивого була фундаментом самосвідомості дворянина XVIII ст. Через службу він усвідомлював себе частиною спільноти. Петро I всіляко стимулював це почуття – й особистим прикладом, і низкою законодавчих актів, зокрема, ухваленням 1722 р. «Табеля про ранги», що було реалізацією принципу нової петровської державності – принципу «регулярності», де все життя регламентоване, підпорядковане чітким правилам. Дворяни повинні були нести постійну, обов'язкову, довічну службу в регулярних армії та флоті, в апараті влади й управління, інакше карали.

Російське дворянство у XVIII ст. (згідно «Жалуваній грамоті дворянам» від 1785 р.) поділялося на: титуловане, тобто дворянство, придбане на підставі титулу (граф, барон, князь); давнє, яке перебувало в складі дворянства не менше 100 років і записане в першу Оксамитову книгу з 1687 року; пожалуване государем; набуте військовою чи цивільною службою; набуте за індигенату іноземних дворян, що перейшли в російське підданство [4, с. 30].

За «Табелем про ранги» шляхетський стан поділявся на особистих дворян, які включали осіб, що перебували на державній службі, але не вислужили чину, який давав статус спадкового дворянина. Частка особистих дворян становила приблизно 45%, спадкових – 55%. Кількість дворян чоловіків з 1678 року до 1719 рік зросла із 70 до 140 тисяч осіб, шляхом щедрих пожалувань із державного фонду земель і селян [8, с. 241].

Населення Росії виступало проти поголовної мобілізації й екстремальних умов уряду (селяни тікали на південь, дворяни ухилялися від служби, приховували селян і збіглих у маєтках). У відповідь застосовувалися репресії. Так, в 1722 р. дворян, котрі не з'явилися на військові огляди, раніше позбавляли майна, тепер «шельмували й вели до шибениці», збільшувався штраф, застосовувалися висилання на галери за переховування збіглих. Донос ставав важливим методом контролю підданих. Порушена була таємниця сповіді [11, с. 328].

Ще одним станом було духовенство, яке поділялося на чорне (монахів, біля 10%) (займали командні позиції в руській церкві), і біле (парафіяльне, приблизно 90%). Клір церкви складався зі священнослужителів (священника та диякона) і церковнослужителів (дячка, паламаря), обирався парафіянами. Вибір священнослужителів затверджувався єпископами після перевірки кваліфікації кандидатів, від яких вимагалось знання грамоти, Біблії, церковної служби, володіння голосом і моральними якостями (тверезістю, скромністю поведінки). Чисельність чорного й білого духовенства з членами їх сімей у Європейській Росії й Сибіру становила в 1678 р. 40 тисяч, в 1719 р. – 140 тисяч, на кінець XVIII ст. – майже 200 тисяч [8, с. 241].

Вони мали різний духовний статус і різні обов'язки при виконанні церковних обрядів: священник виконував головну роль, без нього не могло відбуватися ніяких обрядів і таїнств, диякон йому допомагав, а паламарі послуговували для створення урочистості служби, не мали статусу священства. Священник володів адміністративною владою над іншими його членами. Існував віковий ценз: мінімальний вік для священника 30 років, диякона – 25, паламаря – 15 років.

За рівнем доходів духівництво поступалося дворянству. Духовна освіта служила важливим чинником при занятті церковної посади. Вступити до священства для людей із селянства й посадських було непросто через слабе поширення грамотності (грамотних на початок XVIII ст. було приблизно 3%, а на кінець століття – до 10%). Дворянство також не прагнуло до переходу в духовенство. У другій половині XVII ст. у зв'язку з розколом руської православної церкви були побоювання, що до складу священства проникнуть розкольники, тому вимоги до кандидатів стали підвищуватись. Перевага надавалася дітям духовенства. Уряд не забороняв, але негативно ставився до переходу селян і посадських у духовний стан через небажання втрачати платників податків. Чисельність духівництва перевершувала суспільну потребу в них, через високий природний приріст завдяки обов'язковому та ранньому шлюбові й заборонаю абортів. Священнослужителі закріплювалися на одному місці, укладали з громадою договір, у якому обмовлялись їх право на спадкове володіння будинком, прицерковною землею та церковним доходом, тобто фактично право на спадкування церковної кафедри.

Після смерті священників на церковні кафедри стали призначатись єпископом спадкоємці з-поміж його дітей (старшого сина, якого батько завчасно готував у свої спадкоємці, він працював вікарієм, дияконом або паламарем. Якщо не було синів, то в спадок за жіночою лінією і діставалося

чоловікам дочок. Якщо дочки були малолітніми, то тимчасово призначався вікарій до заміжжя дочки священника). У XVII ст. були створені духовні школи при будинках єпископів, в 1687 р. – перша духовна академія. У 1720-і роки з'явилися перші семінарії в Росії.

У 1719 р. духовенство було звільнено від прямого податку, в 1724 – 1725 роках – від рекрутської повинності. Священство дивилося на себе як на пастирів та вчителів, від яких залежав порятунок людей; воно вважало себе привілейованим станом і претендувало на соціальний статус, рівний дворянського. Дворянство ставилося до духовенства поблажливо, якщо не з презирством, так само, як спадкові дворяни ставилися до особистих. Однак селяни й міські обивателі часто поділяли це негативне ставлення. Боротьба православного духовенства з язичництвом, спадщина якого міцно зберігалась у свідомості народу, служила причиною важких взаємин духовенства й народу. Розкольники вважали священство зрадником істинного православ'я, а інтелігенція – ворогом освіти, противником прогресу [1, с. 256].

Форми петербурзького (і всього міського) життя створив Петро I. Проспекти міст були прямими, палаци зведені за офіційно затвердженими проектами, усе було вивірено та логічно обґрунтоване. Петербург прокидався за барабаном: за цим знаком солдати приступали до навчань, чиновники бігли в департаменти. Людина XVIII ст. жила якби у двох вимірах: півдня, півжиття вона присвячувала державній службі, час якої було точно встановлено регламентом, півдня вона перебувала поза нею.

Військова служба вважалася переважно дворянською службою – статська (цивільна) не вважалася «благородною» (її називали «підячною», у ній було більше різночинців, і нею прийнято було гребувати). Виняток становила дипломатична служба. Лише на початку XIX ст. статський чиновник починає певною мірою претендувати на суспільну повагу поруч з офіцером (якщо був потрібний енергійний, чесний адміністратор, брали гвардійського офіцера). Російські імператори були військовими та отримували військове виховання та освіту. Вони звикали з дитинства дивитися на армію як на ідеал організації; їх естетичні уявлення склалися під впливом парадів, вони носили фраки тільки подорожуючи за кордоном інкогніто.

Естетичну основу мав «культ мундира» у дворянському побуті. В очах прекрасної статі розшитий, блискучим золотом або сріблом гусарський, синьо-червоний уланський, білий (парадний) кінногвардійський мундир був красивіше, ніж оксамитовий каптан чепуруна або синій фрак англomана. Особливо помітним стала відміна військового від статського, коли на початку XIX ст. молоді люди одяглися в чорні фраки, після чого чорний колір надовго утвердився за офіційною одягом статського чоловіка [2, с. 121].

І все ж перевага військового над цивільним мало більш вагому причину. «Табель про ранги» створював військово-бюрократичну машину державного управління. Влада держави лежала на двох фігурах: офіцера та чиновника, проте вони відрізнялися. Так, чиновник – від слова «чин»

«порядок» – людина зарплати, його добробут залежав від держави, він був прив'язаний до адміністративної машини й не міг без неї існувати. На думку Ю.М. Лотмана, заплутаність законів і загальний дух державного свавілля призвели до того, що російська культура XVIII – XIX ст. не створила образів неупередженого судді, справедливого адміністратора – захисника пригноблених. Чиновник у суспільній свідомості асоціювався з крючкомвором та хабарником. Російська бюрократія майже не залишила сліду в духовному житті країни: вона не створила своєї культури, етики, ідеології. Коли в пореформений період потрібні були журналісти, суди, адвокати, то вони з'являлися з іншого середовища, з білого духовенства [7, с. 96].

Становище офіцерства було іншим. Дворянство монополізувало військову службу і присвоїло собі виняткове право мати кріпаків. Офіцер служив не через гроші. Платня його ледь покривала витрати, яких вимагало військове життя, особливо в столиці, у гвардії. Звичаї вимагали від офіцера більш розгульного життя, ніж від чиновника, і військова служба не могла вважатися прибутковим заняттям. Людина в Росії, якщо вона не належала до податного стану, не могла не служити. Без служби не можна було отримати чину, і дворянин, який не мав чину, здався на кшталт білої ворони. При оформленні будь-яких казенних паперів (купчих, закладів, при виписці закордонного паспорта та ін.) треба було вказувати не тільки прізвище, а й чин. Людина без чину повинна була підписуватися: «недоук такий-то». Якщо дворянин ніколи не служив (а це міг собі дозволити тільки син знатного вельможі, що проживав за кордоном), то, як правило, рідня влаштуувала йому фіктивну службу (найчастіше – придворну, в архіві колегії закордонних справ) [6, с. 99–100].

Кар'єра чиновника приваблювала певним ступенем незалежності й забезпечення особистої гідності (чин, навіть малий, зокрема, рятував від тілесного покарання), можливістю для малозабезпечених дослужитися до високих чинів, матеріальними благами, перспективою службової кар'єри й залучення (для різночинців) до привілейованого стану дворян.

Одночасно з розподілом чинів йшов розподіл вигод і почестей. У побуті це проявилось у встановлених формах звернення до осіб різних чинів відповідно до їхнього класу. Для осіб I-II класів – «ваше превосходительство», особи III-IV – «превосходительство», V – «ваше высококорodie», VI-VIII «ваше высокоблагородие», IX-XIV – «ваше благородие» (у побуті так зверталися до будь-якого дворянина, незалежно від його чину). Правила звернення до царя: на конверті треба було писати: «Його імператорської величності государя імператора», а саме звернення починати словами: «Всемиловитий монарх» або: «Августейший монарх».

Місце чину в службовій ієрархії пов'язане було з отриманням (або неотриманням) багатьох реальних привілеїв. За чинами давали коней на поштових станціях. Ті, хто їздили за державної потреби – з подорожньою або з власної потреби, на поштових конях, приїжджаючи на станцію, залишали втомлених коней і брали свіжих. Особи I-III класів могли брати до 12 коней, з

IV класу – до 8, VI-IX – одна карета з двома кіньми. Провінційний поміщик вважав за краще їздити на власних конях, що уповільнювало подорож, але робило його значно дешевше. За чинами у XVIII ст. слуги носили страви на званих обідах, і ті, що сиділи на «нижньому» кінці столу часто споглядали лише порожні тарілки. Чин того, хто писав і до кого він звертався, визначав ритуал і форму листа. «Коли старший пише до молодшого, то підписує тільки своє прізвище; коли молодший пише до старшого, то підписує звання, чин і прізвище», начальник ставив число зверху, підлеглий – внизу.

Яскравим вираженням діяльності в державній службі була форма. Слово мундир розглядалося у двох значеннях: у широкому та вузькому. У широкому розумінні воно означало повний комплект офіційно встановленого форменого одягу: камзол або жилет, мундирний фрак, сюртук, штани, головні убори, взуття, шинель та інше. У вузькому ж розумінні – лише головний елемент цього одягу – каптан, а все інше вважалося необхідним його доповненням. Мундири повинні були бути зовні привабливі, одноманітні (для мундирів кожного роду) і зручні. Поєднати ці вимоги, особливо першу і третю, не завжди вдавалося. За мундиром можна було визначити рід служби, відомство (або рід військ) і клас чину (у військовій службі) або посади (у цивільній службі).

Система орденів, яка виникла за Петра I, витіснила чинні раніше типи царських нагород, замість нагороди-речі з'явилася нагорода-знак, що мала лише умовну цінність у системі державних відзнак. Два перших російських орденів: св. Андрія Первозваного (за великі державні заслуги) та св. Катерини – були задумані не за ієрархічним принципом, а як чоловічий і жіночий ордени (Катерина I). Загалом ієрархія орденів була постійною. Створюваний тим чи іншим государем новий орден ставав його «улюбленцем», отримати його вважалося особливо почесним. Павло I встановив систему російських орденів 5 квітня 1797 року з чотирьох класів: орден св. Андрія Первозваного, св. Катерини, св. Олександра Невського і св. Анни, хоча ввів іноземний Мальтійський орден. Георгіївська зірка давався тільки військовим і за бойові заслуги (за вислугу років – 25 років в офіцерському чині або 18 років кампаній у флоті – IV клас. Георгіївський хрест ніколи не можна було знімати). Орденів в Росії не завжди видавалися офіційними інстанціями – лише право на їх носіння, а потім нагороджений сам замовляв собі орден. Тому замовник міг на власний смак міняти величину орденів, прикрашати його. У результаті у сферу орденів вторглася мода: у XVIII ст. популярними були великі, масивні орденів, за Олександра I були орденів витончені [10, с. 45–50].

У XVIII ст. ювелірні вироби використовували не тільки як подарунки, але і як офіційні нагороди. При імператорському кабінеті існував величезний подарунковий фонд, який складався з багатьох табакерок, годинників, пернів. Ще як подарунки ходила горілка, і її вишукані сорти із задоволенням брали і Вольтер, і Фрідріх Великий, і Кант, і Гете та ін.

Пам'ятати, коли з'явилися ті чи інші російські роди, родові відносини своєї сім'ї, вважалося у дворянському колі обов'язковим. Петро I ввів у Росії

перш європейські титули. Так з'явилося звання графа – цінувалося вище княжого титулу, але пізніше титул князя отримав вищий статус у зв'язку з відродженим інтересом до традицій допетровської Русі. Звання барона (за винятком баронів прибалтійських) не викликало особливої поваги. Російський барон – це фінансист, а фінансова служба не вважалась істинно дворянською. Численна знать протистояла різночинцям, що почали з 1840-х років відігравати все більшу роль у російській культурі. У колах родовитого помісного дворянства вважалося хорошим тоном демонструвати презирство до чину [10, с. 66–68].

Будучи міцною опорою самодержавства, каста чиновників не користувалася симпатіями. Їх простолюдини називали багатьма образливими прізвиськами, на кшталт «приказний щур», «кропив'яне сім'я», «чорнильна душа», «канцелярський гачок» або «крутій», «строкалист» (від слова «строка» й «лист»). У ході були і старі допетровські назви канцелярських служителів, які отримали зневажливий відтінок: приказний, піддячий [9, с. 117].

Ще одним станом було селянство. На початок XVIII ст. воно поділялося на кілька розрядів: державні – належали казні, (це колишні чорносошні селяни); «ясачні іногородці» – неросійське населення Поволжя, Приуралля й Сибіру, що сплачували особливий податок – ясак; численні категорії служивих людей «по прибору»; поміщицькі – належали спадковому дворянству, утворились із приватновласницьких селян і холопів, перетворених у них під час перепису населення 1718 року; палацові, або удільні – належали імператорській династії; церковні – належали монастирям; посесійні – утворились із державних селян, приписаних до заводів і фабрик купців, з куплених останніми в поміщиків, а також зі спійманих втікачів, які віддавалися на фабрики в довічну роботу.

Протягом XVIII ст. права та обов'язки цих категорій селян помітно вирівнялись. Усі вони стали належати до непривілейованих, або податних верств населення, які не мали свободи пересування й соціальної мобільності, права вибору занять, прикріпленням спадково до свого соціального статусу, місця проживання, громади і власника.

Після прийняття Маніфесту про вільність дворян царем Петром III від 1762 р. дворяни отримали свободу від служби й почали облаштовуватися у своїх маєтках (займалися сільським господарством, сприяли розвитку садибної культури) і безконтрольно стали розпоряджатися кріпаками. Це призвело до морального відчуження, яке ще більше розділило панів і простий народ. За Єлизавети Петрівни селян відсторонили від присяги, вказавши їм місце рабів, позбавлених громадянства. Без дозволу своїх господарів вони не мали навіть права грошових зобов'язань.

Кріпосні оплачували військо в мирний час і обов'язкову службу своїх поміщиків. За Катерини II російське селянство було остаточно закабалене спочатку Указом від 1762 р., за яким селянин при виході в купці повинен був обов'язково мати дозвіл від поміщика, а потім Указом від 22 серпня 1767 р., за яким селянин не мав права скаржитися на свого поміщика під загрозою

покарання вічною каторгою. З'явилося аморальне поняття «підлий народ», яке відділяло його від іншого, «вищого прошарку».

Цікаві судження іноземців про російське кріпосництво. Мадам де Сталь (французька письменниця) стверджувала, що рабство в Росії не схоже на те рабство, як його розуміли в Європі, Між панами й народом існує взаємна прихильність, і деспотизм панів не лягає занадто важким тягарем на народ. Російські поміщики вважали, що їх кріпаки – щасливі люди, бо в них не було ніяких турбот, усі турботи про сім'ї лежали на панові, який забезпечував їх усім необхідним, а тому вони менш гідні жалю, ніж вільні селяни Європи. У росіян більше спільного з народами Півдня або Сходу, ніж Півночі. Так, російські солдати легко переносять втому, тяготи війни, а народ не боїться труднощів, він терплячий і працьовитий. У Росії немає того, що англійці називають «комфортом», а французи достатком. Російські вельможі п'ють квас, сплять на підлозі та їдуть день і ніч у відкритому возі, вони гостинні іноземцеві, обсипають його подарунками, а самі часто нехтують звичайними зручностями в особистому житті. Однак де Сталь зазначала крадіжки та брехню як часте явище в Росії й відносила це на рахунок невігластва [2, с. 99–102].

Петру I дісталась у спадок абсолютно небоєздатна армія. Але Північна війна все змінила. З розрізненого ополчення армія перетворилась у справжню регулярну. Петро I використовував армію і як знаряддя управління, розподіливши полки по 10 губерніях і поклавши на них поліцейські функції. У своєму окрузі полковнику ставився в обов'язок боротися зі злочинами й розбійниками, ловити втікачів, припиняти контрабанду, охороняти повітових жителів. А найстрашнішим був збір подушного податку за сприяння полків. За часів Катерини II російська армія була найсильнішою в Європі. Але в армії склалися відносини, коли головнокомандувачі користувалися майже диктаторською владою. Полковники командували своїми полками, як маєтками, використовуючи людей і казенні гроші на їх утримання на свій розсуд. Солдат кормили погано, госпіталі перебували в незадовільному стані, а цивільне населення піддавалося сваволі. Рекрутів не вчили. Головним був зовнішній лиск. Табірне життя генералів проходило в розкоші та розпусті. Дисципліна в армії була підірвана.

Ключевський В.О. стверджував, що Петро I не дуже уважно заглиблювався в політичні порядки й загальноприйняті звичаї Західної Європи, але знав, що європейські народи не виховуються батогами й тортурами. Але від своїх звичок досягати всього силовими методами відмовитися не міг (тільки силою можна нав'язати народу необхідні йому блага й навіть його благодійність мала характер насильства), як і від державної політики, в основі якої лежало свавілля. Він говорив: «нову справу наші люди без примусу не зроблять» [5, с. 55–56]. Петро I безжально використовував людські резерви й не беріг їх. Він був вимогливий до себе, доброзичливо ставився до інших, але поведився з ними так, як звик обходитись із робочим інструментом. Петро I не завжди розумів людей. Звідси і його сімейні негаразди, конфлікт із сином, який призвів до загибелі

спадкоємця. Насильством були й нові форми, які впроваджував цар у побут свого двору (носіння нового одягу, перук, гоління борід).

Московське суспільство було в моральному сенсі не краще правлячої влади. Бояр, дворян, дяків судили, розжалували, били батогами, засилали і страчували за різні злочини, за лихослів'я в палаці, за вбивства дружин, образу дівочої честі, за підробку документів, за крадіжку державних грошей та інші.

Тяжкі злочини за Петра I каралися спаленням. Для цього будували невеличкий дерев'яний сарайчик, обкладали його соломкою зовні і зсередини й підпалювали. Злочинець задихався в диму і згорав. Зловмисникам також рубали голови й вішали. За незначні злочини карали батогами, але били так сильно, що караний міг померти після декількох ударів. Правопорушник лягав на землю, на голову й на ноги сідали помічники ката і тримали, поки кат відраховував кількість ударів. Страти відбувалися тихо, без зайвого шуму. При допиті винного вішали на дибу, били батогами і палили залізом. Боржників били на площі палицею по ногах. За борг у 100 рублів били кожен день протягом місяця, за менший борг – покарання було меншим. Якщо й після цього борг не віддавався, то продавали все його майно. Якщо й цього було недостатньо для розрахунку, то боржника з дружиною й дітьми віддавали в службу, яка оцінювалася в 5 рублів на рік за чоловіка й у 2,5 рубля за жінку. Господар при цьому був зобов'язаний годувати всю сім'ю [3, с. 37–38].

У Москві завжди було багато жебраків, які вешталися вулицями, зупиняли перехожих, не даючи їм проходу. Часто серед убогих затісувалися злодії, вони зрізали з поясів гаманці з грошима. Петро I круто змінив ситуацію, заборонивши жебраком просити вулицями милостиню, а людям подавати під загрозою значного штрафу. Для того щоби забезпечити їхнє існування, Петро I наказав влаштувати біля кожної церкви в Москві, а також за її межами, богадільні й виділив для цього щорічне утримання. У результаті цього заходу багато сіромах стали працювати, оскільки не всім хотілося потрапляти в богадільні.

Отже, соціальна структура російського суспільства XVIII ст. мала яскраво виражений становий характер, де привілейований становиче займало дворянство. Попри надання їм чисельних привілеїв (володіли землею, кріпаками, займали державні посади, відрізнялися від інших станів зовнішніми символами (мундир, аксесуари, нагороди, дозвілля та інше), в умовах формування абсолютної монархії дворян зобов'язували служити державі, вони не могли вільно розпоряджатися своєю долею, бажаннями й лише «Жалуваною грамотою дворян» від 1785 року вони отримали певну свободу своїх дій і права. Духовенство хоч і мало певні привілеї, іншими станами сприймалося неоднозначно й до них ставилися з певною зневагою (дворяни), відносною неповагою (старовіри), інтелігенція вважала їх гальмом освіти та новацій. Купецтво та міщанство мала теж певні привілеї, закріплені «Жалуваною грамотою містам» від 1785 р. Найтяжче становище займали селяни (особливо, кріпаки), які розподілялися на певні категорії та жебраки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анишкин В.Г. Шманева Л.В. Быт и нравы царской России / В.Г. Анишкин, Л.В. Шманева. – М.: Простор, 2010. – 456 с.
2. Бердников Л. Русский Галантный век в лицах и сюжетах / Л. Бердников. – М.: Издатель Книгу, 2013. – 423 с.
3. Богословский М. Быт и нравы русского дворянства в первой половине XVIII века / М. Богословский. – М.: тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1906. – 58 с.
4. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства, 1785 г. // Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 22 – 59.
5. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. Курс русской истории / В.О. Ключевский. – М.: Мысль, 1989. – Т. 4. – 400 с.
6. Лаврентьева Е.В. Повседневная жизнь дворянства пушкинской поры. Этикет / Е.В. Лаврентьева. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 460 с.
7. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – нач. XIX века) / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПб., 1994. – 399 с.
8. Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу / О.М. Марченко. – Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Кропивницький, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2017. – 340 с.
9. Федосюк Ю.А. Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта в XIX века / Ю.А. Федосюк. – М.: Флинта, 2014. – 264 с.
10. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена / Л.Е. Шепелев. – М.: Наука (Ленинградское отделение), 1991. – 228 с.
11. Яблочков М.Т. История русского дворянства / М.Т. Яблочков. – М.: тип. А. М. Котомина, 2007. – 720 с.

ЗМІНА СТАНОВИЩА ДВОРЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА «ЖАЛУВАНОЮ ГРАМОТОЮ ДВОРЯНСТВУ» ВІД 1785 РОКУ

Анастасія Безрукава

(студентка групи ІІІІМ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Цей період царювання Катерини II характеризується активною внутрішньою політикою, що полягає в проведенні великої кількості важливих реформ. Серед них можна виділити Сенатську реформу 1763 р., створення в 1765 р. Вільного економічного товариства – першої громадської організації в Росії, губернську реформу 1775 р. та інші. Ґрунтуючись на принципах Просвітництва, Катерина II багато уваги приділяла суду й судочинству, освіті. Кодифікація законів Уложенною комісією 1767–1768 рр. – один із найбільш яскравих епізодів не лише правління Катерини, але й усієї історії Росії XVIII ст. Маніфест 7 листопада 1775 р. («Установи для управління губерній Всеросійської імперії») був спрямований на усунення недоліків чинного обласного управління. Росія була розділена на 50 губерній під управлінням губернатора, іноді на чолі двох-трьох губерній ставився генерал-губернатор або намісник із великими повноваженнями [4, с. 67].

Катерина II, подібно Петру I, вважала службу монарху головним обов'язком дворянина й була проти скасування її обов'язкового характеру. Водночас, вона побоювалася йти на конфлікт із дворянством і не могла зважитися на скасування такої виключно важливої для шляхетства привілеї, який був Маніфест Петра III. Тому в перші місяці свого правління імператриця намагалася обійти мовчанням питання про дворянські вольності, що не скасовуючи й не підтверджуючи її, але декларуючи в указах свою прихильність захисту прав та привілеїв дворянства.

11 лютого 1763 р. імператриця підписала іменний указ про заснування Комісії про вольності дворянства, з тим, щоби вона розглянула «акт, яким імператор Петро III дав вільність благородному російському дворянству» Однак, пропонуючи членам Комісії подумати «*про приведення його змісту до досконалості*», Катерина II закликала «*заснувати такі статті, які б заохочували ... честюлюбство до користі і служби нашої та нашої люб'язної вітчизни*» [6, с. 72].

Скликаючи Комісію і включаючи до її складу найбільш впливових захисників станових привілеїв поміщиків, тісно пов'язаних зі столичним дворянством, імператриця прагнула показати громадській думці, що співчутливо ставиться до дворянських прагнень і «*не тільки зберігає російське дворянство при тій свободі, яку вже воно від колишнього імператора Петра III отримало*», але й має намір вжити заходів щодо розширення його вольностей [6, с. 72]. На ділі ж вона намагалася обережно протидіяти реалізації нової норми. Наприклад, Катериною II були видані окремі укази, у яких заборонялося представляти до відставки чиновників, які

не подадуть «атестата про бездоганну службу», а також заборонялося проводити в офіцери малолітніх [6, с. 73].

Члени Комісії, йдучи всупереч із побажаннями імператриці, висловилися за необов'язковість дворянської служби й запропонували обмежитися лише моральними засобами для її стимулювання. Діяльність представників дворянства була оцінена імператрицею негативно. «Права дворянства російського», сформульовані Комісією, не були затверджені Катериною, а сама нарада була розпущена [5, с. 189].

Вимога дванадцятирічної вислуги унтер-офіцерам для отримання відставки не скасовувалося протягом усього правління Катерини II, проте, дворянство уникало служби під виглядом хвороб. Практика застосування маніфесту 1762 р. показала плачевну картину, оскільки з'явилося багато відставних незможних дворян. Не маючи власних джерел існування і втративши державну платню, вони зверталися до Сенату з проханнями надати їм якусь роботу (призначити на посаду) для прожитку або поневірялися й жебракували по країні. Щоб обмежити потік таких відставних в 1764 р., видається указ, який вимагав, щоб незможних поміщиків, які мали за собою менш як 20 ревізьких душ, відпускали у відставку за умови надання підписки, що не буде просити надалі засобів для прожитку [6, с. 106].

За підрахунками І.В. Фаїзової, за період з 1762 до 1771 р. з державної служби звільнилося 7496 осіб. З них 5902 військових і 636 чиновників звільнилися на своє утримання; 688 дворян, звільнених із військової служби, були переведені в управлінський апарат, а 31 відставний чиновник висловив бажання служити в армії; 114 осіб були визначені на утримання до монастирів і 125 осіб відставлені на пенсію. У такий спосіб, основну масу відставних (87,9%) склали військові. У перші шість років дії Маніфесту кількість їх відставок щорічно у 2,6-5,6 рази перевищувало рівень 1750-х рр., і за десять років склало майже шість тисяч осіб. Такі кадрові втрати не могли не бути чутливими для збройних сил Росії. Наприклад, на початку 60-х років XVIII ст. чисельність офіцерського корпусу, включно з генералітетом, становила майже 10000 осіб у сухопутних військах і 1320 – на флоті й в Адміралтействі при загальній чисельності армії 303529 і флоту – 17588 осіб [6, с. 107].

І далі І.В. Фаїзова наводить дані про цивільну службу. За десять років дії Маніфесту у відставку вийшли 636 чиновників. За той же час до статських справ були переведені 688 військовослужбовців і повернулися до справ 642 відставних, що склало 1330 осіб. Отже, в апараті управління висловили бажання служити додатково 694 колишніх офіцерів. Якщо до кінця 1750-х рр. уряд допускав насильницьке залучення відставних до справ місцевого управління, то під час реалізації дворянської вольності воно зіткнулося з необхідністю вирішення не менше складної проблеми – працевлаштування всіх «волонтерів» [6, с. 109].

Майже 70% дворян, які покинули службу, аргументували своє бажання займатися своїми маєтками чи іншою діяльністю, приблизно 17,4%

обґрунтовували відставку через непрацездатність, менш як 1% – примусово через наказ керівництва [6, с. 110].

Дворяни не залишали спроб домагатися законодавчого оформлення й розширення своїх прав та привілеїв. Так, багато дворянських наказів і клопотань до урядових кіл спрямовувалися на те, щоби дворянство давалося тільки рішенням государя. Мало того, деякі накази просять вилучити з числа дворян тих, хто потрапив до нього за чином. Наприклад, ярославське дворянство, представником якого був князь М.М. Щербатов, просило, *«щоб дворяни по мірі знатності розсортовані були за шести реєстрам: князі, графи, барони, дворяни іноземного походження, дворяни, що набули цей статус і чиновники»* [4, с. 81]. Крім того, ярославські дворяни просили *«розписати всіх дворян за містами, заснувати щорічні дворянські збори й завести дворянські книги»* [4, с. 84]. Високо цінуючи своє благородство, дворяни домагалися, щоби воно віднімалося не інакше, як за судом.

«Проект прав благородних» пропонував позбавляти дворянства за зраду, крадіжку, підробку документів, порушення клятви та інше. З погляду свого благородства дворяни домагалися звільнення від тілесних покарань, тортур і страти; деякі накази додавали сюди й конфіскацію майна. В області майнових прав дворяни домагалися виняткового права на володіння населеними маєтками. Це їх право підтверджувалося ще при імператрицях Анні та Єлизаветі, але на практиці погано виконувалося.

Усі станові домагання дворян були прийняті Катериною II і знайшли собі майже повне задоволення в «Грамоті на права, вольності й переваги благородного російського дворянства» – документі, що з'єднав усі привілеї дворянства, дані йому попередниками Катерини II, і закріплював його панівне становище в політиці та господарстві [3]. В одному тільки Катерина не виконала бажання дворян – вона не замкнула дворянського стану, залишилася на точці зору петровського законодавства, що дворянство отримується службою та працею, для престолу російського корисною. З допомогою Грамоти для дворян імператриця встановила васально-сюзеренні стосунки між престолом і дворянами. Уперше надавалося право організації дворянських зборів у намісництві, губерніях і повітах.

Перша стаття Грамоти вказувала: *«Дворянське звання є наслідком, що витікає від якостей і добродетностей, придбаних древніми мужами, від заслуг, що обертають рід у гідність і придбавають потомству своєму нарікання благородних»* [3, с. 26].

Як логічний наслідок цього загального стану, Грамота стверджувала, що дворянин, одружуючись із не дворянкою, передає своє звання їй і дітям, і що дворянська гідність невідчужувана; що дворянин втрачає його не інакше, як за судом за ті злочини, за якими йде тілесне покарання й позбавлення честі, і не інакше, як із конфірмацією государя (ст.13) [3, с. 28].

Дворянка, вийшовши заміж за не дворянина, не втрачає свого звання, але не надає його ні чоловікові, ні дітям (ст.7). Дворянин, поки він залишається дворянином, не може бути підданий тілесному покаранню (ст.15) або позбавленню честі без суду (ст.9), має бути судимий рівними собі

(ст.12) й особисто має бути звільнений від усіх податей (ст.36). Такі права дворянства витікають з самого поняття благородства [3, с. 27–32].

Катерина II підтвердила також за дворянами усі ті права й переваги, які були ним даровані її попередниками. Дворяни вільні служити й вільні просити про відставку (ст.8) [3, с. 27], вони мають право вступати на службу до дружніх закордонних государів, але при нужді держави кожен дворянин на першу вимогу самодержавної влади повинен служити, не шкодуючи нічого, навіть живота свого (ст.20) [3, с. 29].

Потім Катерина II засвідчила право дворян вільно розпоряджатися маєтками і встановила, що спадкові маєтки не підлягають конфіскації, а переходять у спадок до спадкоємців (ст.22) [3, с. 29]. Потім дворянам було даровано право торгувати оптом плодами своєї землі без платежу тих податків, які падали на купців (ст.27); відкривати заводи, ярмарки (ст.28, 29) і підлягати городовому праву (ст.31), якби вони побажали ним скористатися. Грамота підтвердила їх права на надра землі (ст.33) [3, с. 31].

Крім того, була знята із дворянських лісів ціла низка обмежень (ст.34), які лежали на них указами Петра I, що забороняли в цілях збереження щоглового лісу рубати дуби й сосни певної величини. Поміщицькі будинки в селах звільнялися від постою (ст.35) [3, с. 32].

Грамота надавала дворянам право збиратися в тій губернії, де вони проживають і складати дворянські товариства (ст.37). Скликалися дворяни генерал-губернатором через кожні три роки для виборів різних посадовців і для вислухування пропозицій і вимог генерал-губернатора й губернатора (ст.38). На пропозиції генерал-губернатора дворяни мають право надавати пристойні відповіді про добро й користь громадську [3, с. 32].

Крім цього пасивного права, дворяни через депутатів мають право подавати скарги в Сенат і безпосередньо государеві, робити застереження про загальні державні потреби (ст.48) [3, с. 34].

Дворянство кожної губернії має право мати свій дім (ст.50), архів (ст.51), свій друк (ст.52), свого секретаря (ст.53) і своїми добровільними вкладами складати особливу казну (ст.54) [3, с. 35].

Бажаючи якщо не замкнути, то відокремити дворянство від інших станів, Катерина II дозволила дворянам мати в кожному повіті свою родовідну книгу й на предмет ведення її вибирати одного депутата (ст.66, 67). Цей депутат разом із предводителем дворянства повинен опікуватися про складання й поповнення дворянської родовідної книги. У неї повинно записувати дворян, які мають нерухомість у повіті й можуть довести своє право на дворянське звання (ст.68). Родовідна книга повинна була складатися із шести частин (ст.76). У першу вносяться «дійсні дворяни», тобто ті, хто пожалуваний у дворяни завдяки особливим власним заслугам (ст.77); у другу заносяться ті дворяни та їх нащадки, які у Франції називалися «дворянством шпаги» (*noblesse d'epole*), тобто нащадки обер-офіцерів, зведених у дворяни за «Табелю про ранги» (ст.78); третя частина вміщує в себе ті прізвища, які у Франції називалися *nobless de robe*, тобто потомство чиновників, що потрапили у дворянство за «Табелем» на цивільній службі (ст.79); у четверту

– записувалися іноземні дворянські роди, що переїхали на службу в Росію (ст.80); п'ята – обіймала собою титуловані дворянські роди – князів, графів, баронів (ст.81); у шосту, найпочеснішу, потрапляли древні, найблагородніші дворянські роди, які вели своє родовідне дерево з XVII і навіть XVI ст. (це так звані «стовбові дворяни», тобто записані в родовідні книги – стовпці, списки у вигляді склеєних сувоїв). Родовиті дворяни, навіть збіднілі, відчували свою моральну перевагу перед служивими дворянами. Так задовольнила Катерина II бажання дворянства мати у своєму середовищі певну диференціацію (ст.82) [3, с. 41].

Усі внесені в родовідну книгу отримували право бути присутнім на дворянських зборах, а правом голосу користувалися лише ті, хто досяг 25-річного віку, мав свій маєток і дослужився до обер-офіцерського чину. Той, хто не задовольняв цим умовам, той міг тільки бути присутнім, але ні активним, ні пасивним виборчим правом не користувався. Пасивним виборчим правом користувалися ті, хто мав зі своїх маєтків доходу на менш як 100 крб.

Крім того, була узаконена посада повітового голови дворянства. Усі ці дії, зазвичай, носили продворянський характер, проте при уважному аналізі можна помітити, що, задовольняючи побажання вищого стану, Катерина II, передусім, думала про інтереси держави. Дворянська станова організація інтегрувалася в державний апарат і ставала його частиною. У результаті реальна незалежність місцевих органів управління була значною мірою уявною. Вибрані на посаду дворяни ставали, по суті, урядовцями, що проводили на місцях політику центру.

Грамота 1785 р. була кульмінаційним пунктом, який завершив консолідацію та соціально-політичне підвищення дворянства.

Ми вже зазначали, що починаючи з початку XVIII ст. становище дворянина та успіх його кар'єри багато в чому залежали від рівня отриманої освіти. За матеріалами Герольдмейстерської контори в 1760-і рр. приблизно 8% відставних дворян були неписьменними, близько половини (47,2%) отримали початкову освіту, тобто «читати й писати вміли та арифметику знали», приблизно 15% закінчили спеціалізовані середні навчальні заклади і третя частина пройшла підготовку в кадетських корпусах. Очевидно, у масштабі всього дворянства рівень освіти був значно нижче [6, с. 52]. Мемуаристи також підтверджували, що значна частина дворянства і в армії, й у гвардійських полках була не просто мало освічена, але навряд володіла азами грамоти як у 30-40-ті, так і в 60-70-х роках XVIII ст. Про це зазначав, наприклад, А.Т. Болотов [1, с. 355].

Про неосвіченість дворян згадував і граф О.Г. Строганов: *«Дворянство склалося в нас із безлічі людей, що зробилися дворянами тільки службою, які не отримали ніякого виховання ... Це стан найбільш неосвічений, найнікчемніший і ... найбільш тупий ... Велика частина дворянства, яка перебуває на службі ... шукає у виконанні розпоряджень уряду свої особисті вигоди й дуже часто служить шахраючи»* [2, с. 76].

Отже, в історії суспільного розвитку Грамота дворянству була першим кроком на шляху розкріпачення особи, поневоленої державою, визнання прав людини, права самовизначення незалежно від розпоряджень і розсуду державної влади. Вона була показником нового напрямку російської громадськості, будила надію, що услід за даруванням прав одному стану будуть надані права й іншим станам російського суспільства. Дворянство зробилося тепер вільним громадським привілейованим станом, який обставлений низкою гарантій щодо верховної влади та її представників.

Грамота закріплювала важливі юридичні гарантії (права) та переваги дворянського стану:

1. Особисті права: право на дворянську гідність, право на захист честі, особи й життя, звільнення від податків, повинностей і тілесних покарань, від обов'язкової державної служби та інше.

2. Майнові права: повне та необмежене право власності на придбання, використання і спадкоємство будь-якого виду майна. Встановлювалося виняткове право дворян купувати села й володіти землею та селянами, дворяни мали право відкривати промислові підприємства (будувати фабрики й заводи) у своїх маєтках, розробляти корисні копалини на своїй землі, торгувати продукцією своїх угідь оптом, придбавати будинки в містах і вести морську торгівлю.

3. Грамота закріплювала привілей дворян щодо правосуддя: особисті та майнові права дворянства могли бути обмежені або ліквідовані тільки за рішенням суду: дворянина міг судити тільки рівні йому становий суд, рішення інших судів для нього не мали значення. Вирок суду по справі будь-якого дворянина обов'язково підлягав розгляду в Сенаті, причому звинувачувальний вирок набирав чинності тільки після його твердження імператрицею, яка за своїм бажанням могла звільнити дворянина від покарання незалежно від тяжкості вчиненого ним злочину (ст.13). Даний документ уперше встановлював термін давності для розгляду кримінальних справ дворян (10 років), який не залежав від тяжкості вчиненого злочину (ст.14) [3, с. 28].

4. З 1771 р. виняткове право служити по цивільному відомству, у чиновницькому апараті (після заборони приймати на службу осіб податних станів), а з 1798 р. формувати офіцерський корпус в армії.

5. Політичні корпоративні права: право скликати і брати участь у провінційних з'їздах, складати особливі дворянські товариства, обирати свої представницькі органи, свій становий суд, мати титул «благородства», який міг відняти тільки по суду «рівних» або за рішенням царя.

6. Належність до благородного стану надавала право на герб, мундир, їзди в екіпажах, запряжених четвіркою, одягання лакеїв в особливі лівреї й тому подібне.

Отже, дослідивши процес розвитку привілеїв дворянського стану у XVIII ст., з'ясовано, що за Петра I дворянин визначався обов'язком безстрокової служби і правом особистого землеволодіння, причому це право належало йому не виключно й не цілком. За імператриці Анни Іоанівни

дворянин полегшив свою державну службу і збільшив землевласницькі права. За Єлизавети Петрівни він досяг перших станових привілеїв у сфері майнових прав і започаткував стану замкнутість; за Петра III зняв із себе службову повинність і отримав деякі виняткові особисті права. Нарешті, за Катерини II дворянин став членом губернської дворянської корпорації, привілейованої та маючої у своїх руках місцеве самоврядування.

Грамота дворянам завершила процес оформлення та консолідацію дворянського стану, що став міцною опорою самодержавства. У такий спосіб до кінця XVIII ст. дворянство не лише фактично, але і юридично стало вищим станом Російської держави, що мав величезні, навіть за європейськими мірками, права та привілеї

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болотов А.Т. Жизнь и приключения Андрея Болотова описанные самим им для своих потомков, 1738-1793 / А.Т. Болотов. – СПб.: печатня В. Головина, 1871-1873. В 4 т. – Т. 1, ч. 1-7. – 1871. – 1017 с.
2. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII в. (численность, сословно-классовый состав, размещение) / Я.Е. Водарский. – М., 1977. – 498 с.
3. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства, 1785 г. // Российское законодательство X – XX веков. В 9-ти т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 22 – 59.
4. Заичкин И.А. Русская история от Екатерины Великой до Александра II / И.А. Заичкин, И.Н. Почкаев. – М.: Мысль, 1994. – 767 с.
5. Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии / С.М. Троицкий. – М.: Наука, 1974. – 395 с.
6. Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии / И.В. Фаизова. – М.: Наука, 1999. – 387 с.

ФАВОРИТИЗМ У ПРАВЛІННЯ КАТЕРИНИ ІІ

Христина Вічко

(студентка групи ІГІ8М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

XVIII століття в Росії відоме не тільки як століття палацових переворотів або час правління жінок, але і як розквіт фаворитизму. Термін «*фаворит*» походить від італійського *favorito* латинського *favor* – означає прихильність. Фаворит або фаворитка – особа, яка користується особливою прихильністю правителя або впливової особи. Фаворити отримували від свого покровителя різні привілеї й часто впливали на погляди та поведінку своїх покровителів. У XVIII ст. фаворитів називали «*випадковими людьми*», тобто вони перетворились у вищу ланку суспільства за випадкових обставин. Але були й такі випадки, коли чимала роль належала особистим смакам та якостям імператриць. Як зазначив М.І. Павленко: «*Фаворитизм – неодмінний супутник монархічної форми правління. Протягом усього часу царювання дому Романових їх трон оточували фаворити та фаворитки*» [4, с. 265].

Фаворитизм саме за правління Катерини Олексіївни мав особливий характер. Якщо за імператриць Анні Іоанівни та Єлизаветі Петрівни це явище було лише їх примхою, то за Катерини воно стало майже державною установою. У Росії так звикли до фаворитизму, що вже мало хто дивувався швидкому піднесенню невідомої до цього часу особи.

Катерина ІІ володіла рідкісним даром: вона вміла бачити сильні сторони людей і використовувати їх у своїх інтересах та в інтересах держави. Проте зазначимо, що, на відміну, від Анни Іоанівни, яка, повністю віддала своєму фавориту Е. Бірону кермо влади країною, «улюбленці» Катерини, безумовно, володіючи величезним впливом і владою, ніколи не були повною мірою всевладні та всесильні. Катерина завжди брала безпосередню участь у вирішенні будь-яких державних проблем, й останнє слово завжди залишалося за нею. Вона ж, на відміну від правительок, приміром Європи, перетворила фаворита в придворного із належним за статусом приміщеннями, платнею, почестями і з чітко встановлених обов'язками і правилами поведінки. Часом короткого, але до часу, відсутності фаворита або його нездужання було достатньо, щоби його змінив інший.

Катерина не приховувала своєї залежності від чоловіків. Коли вона говорила Г. Потьомкіну, що вона без нього «як без рук», то це не була пуста фраза в її вустах. У 1788 р., коли фаворит був у Криму, листи, які писав йому його довірена людина М. Гарновський, що залишався в Петербурзі, настоював на тому, щоби Потьомкін повертався швидше, оскільки його відсутність шкідливо впливає на справи й на настрої імператриці [6, с. 130]. У цьому й лежить різниця в історичній ролі завойовника Тавриди і його суперників. Отже, Катерина в особистих відносинах часто переслідувала політичний розрахунок.

Будучи в похилому віці, імператриця заявила, що Росія має бути вдячна їй за фаворитів, яких вона вважала своїми учнями, які оволоділи під її керівництвом мудрістю управління державою. Але на практиці виявилось, що всього свого чоловічого «гарему» вона підготувала лише єдиного розумного політика – Григорія Потьомкіна, але й у того чоловіча гідність випадково поєдналися зі здібностями державного мужа. Щодо інших фаворитів, то переважна більшість із них були людьми нічим не примітними, які були зацікавлені лише в особистих інтересах, а не про благо держави.

Перелік фаворитів, складений Лонгіновим у середині XIX ст., показує, що в перші 12 років царювання Катерина змінила двох фаворитів: князя Г.Г. Орлова (1759 – літо 1772 р.) й А. С. Васильчикова (вересень 1772 – літо 1774 р.). Подальше дванадцятиріччя можна назвати розквітом фаворитизму, коли один за іншим змінювалися дванадцять фаворитів: князь Г.О. Потьомкін (листопад 1774 – 1776 р.); П.В. Завадовський (листопад 1776 – липень 1777 р.); С.Г. Зорич (червень 1777 – червень 1778 р.); І.М. Корсаков (1778 – червень 1779 р.). До 10 жовтня 1779 р. імператриця встигла змінити двох фаворитів: Стахієва і Страхова; нетривалим виявився фавор ще двох осіб: В.Я. Левашова і Н.П. Висоцького (жовтень 1779 – березень 1780 р.). Потім настав час А.Д. Ланського (квітень 1780 – липень 1784 р.), А.П. Єрмолов був фаворитом значно довше – з лютого 1783 до червня 1786 р. Його змінив граф О.М. Дмитрієв-Мамонов (липень 1786 – листопад 1789 р.). Князь П.А. Зубов був останнім фаворитом імператриці – з липня 1789 до листопада 1796 р. Крім того, згадуються наприкінці 1779-го й початку 1780 – Ранцов, Станов і якийсь вірменський купець. До цього списку Я.Л. Барсков, який вивчав питання в 1920-х роках, додав ще два прізвища – Милорадовича й Миклашевського. З цього випливає, що точного списку фаворитів не існує, а є лише різні версії, не рахуючи, зазвичай, найвідоміших фаворитів.

Сучасники й пізніші історики надавали надмірного значення політичному впливу фаворитів на справи. Жоден із них не мав переважаючого впливу на Катерину. Багато хто з її фаворитів, обмежуючись несенням основної служби й не маючи ніяких інших переваг, крім вміння добре її виконувати, не користувалися особливим впливом у державі. За згадками Ш. Массона: *«Інші виявляли честолобство, сміливість й, особливо, самовпевненість, набували величезну вагу в державі і зберігали владу над розумом Катерини після того, як втратили її серце»* [3, с. 62]. Зате не можна не визнати, що фаворитизм, при необмеженому користолобстві улюбленців Катерини, їх родичів, друзів, знайомих, дуже дорого обходився скарбниці й народу.

Однією з дивних рис характеру Катерини II є те, що жоден із її фаворитів не накликав на себе її ненависті або помсти. Жодного з них не карали, не переслідували. Як згадував Л.Ф. Сегюр: *«ті, кого вона позбавляла свого розташування, виїжджали за кордон і там виставляли напоказ її прихильність, витрачали її скарби, а потім поверталися у Вітчизну, щоби спокійно насолоджуватися її благодіяннями»* [7, с. 350].

Першим коханцем Катерини Олексіївни став камергер Петра Федоровича, **Сергій Васильович Салтиков**, який був на два роки старший за Катерину. Він належав до знаменитого роду Салтикових, відомого з XIII ст. Його батько – граф і генерал-аншеф В.Ф. Салтиков – був рідним братом цариці Параски Федорівни, дружини царя Івана Олексійовича, й, у такий спосіб, був Єлизаветі Петрівні ріднею. У 1750 р. 24-річний С.В. Салтиков одружився з фрейліною імператриці Мотроні Павлівни Балк – племінницею німців Балків і Монсів. Завдяки великим родинним зв'язкам, Сергій Салтиков, ставши камергером великого князя Петра Федоровича, не пропускав нагоди постійно з'являтися біля Катерини [1, с. 86].

За довгі роки подружнього життя в Катерини та Петра не було дітей, Єлизавету це обурювало. Дізнавшись про причину безпліддя подружжя, імператриця наказала графині Марії Чоглоковій, яка наглядала за Катериною, підшукати кандидата на роль батька майбутньої дитини. Марія, у свою чергу, повідомила про це Катерину, яка мусила обрати одного з двох кандидатів – С. Салтикова чи Л. Нарішкіна. Таким кандидатом став молодий камергер Сергій Салтиков. Останній любив Катерину, але в цьому романі він бачив більше розрахунку та збереження своєї кар'єри [1, с. 86–88].

У жовтні 1754 р., через два тижні після народження Павла, Сергій Васильович був відправлений із дипломатичною місією у Швецію. 22 червня 1762 р. через два тижні після приходу до влади Катерини, вона призначає його послом у Парижі. Помер Салтиков у Москві в чині генерал-майора наприкінці 1784 р.

Наступним фаворитом став **Станіслав Август Понятовський**, який в 1756 р. був призначений послом Польщі в Росії. Молодий польський красень здолав майбутню імператрицю наповал. Вона була ладна на все заради нього. В 1758 р., відносини між закоханими перервалися, бо Станіслав-Август був висланий з англійським послом, через підозру в причетності до підготовки державного перевороту. Зійшовши на престол, вона вважала, що чоловіків, гідних її, достатньо й у Росії. Катерина завжди прагнула знайти чоловіка, який опинившись поряд із нею, здобуде державне застосування.

У 1763 р. у Польщі помер король Август III. Катерина побачила в цьому шанс рішення для Росії «польської проблеми». Партія Чарторийських висунула в королі С.А. Понятовського, і російська імператриця грошима та силою зброї підкріпила домагання колишнього коханця. Це становище засмучувало Станіслава Августа, тому він намагався змусити Катерину переглянути свої погляди. Король мріяв про зустріч, сподіваючись, що старі почуття прокинуться й допоможуть йому змінити ставлення Катерини й до нього, і до Польщі. Ця зустріч відбулася під час подорожі Катерини в Крим, але нічого не сталося, почуттів у колишніх коханців не залишилось, і політика Катерини щодо Польщі не змінилась.

Після від'їзду Понятовського з Петербурга Катерина недовго перебувала на самоті. На цей раз новим обранцем став один із гвардійських офіцерів, красень, силач двадцятип'ятирічний капітан **Григорій Григорович Орлов**. Майбутній фаворит Катерини II був родом із тверських дворян і своє

благородне походження міг підтвердити грамотою, що відноситься до кінця XVI ст. Засновником свого роду він вважав поміщика Лук'яна Івановича Орлова [1, с. 99].

Григорій був дуже гарний, відрізнявся хоробрістю й безстрашністю, що дозволило йому швидко дослужитися до звання поручика й відправитися в складі діючої армії на Семирічну війну. Знайомство з майбутньою імператрицею відбулось 1760 р., коли Григорія було переведено в артилерію і призначено ад'ютантом графа П.І. Шувалова. Тоді ж молодик знайомиться з тридцятирічною Катериною.

Григорій Григорович зачарував майбутню імператрицю своєю молодістю, пристрастю та авантюризмом. Довгий час коханим вдавалося приховувати свої стосунки від сторонніх. Більше десятиліття Орлов займав місце коханця та фаворита Катерини Олексіївни. Вона любила свого фаворита настільки, що навіть всерйоз збиралася вийти за Орлова заміж. До воцаріння на престол, вона дала обіцянку Орлову після смерті Петра, стати його дружиною. Григорій почав поводитися як неофіційний імператор, він дозволяв у своїй поведінці неприпустиме, цілувати імператрицю при сторонніх, але Катерина не зупиняла такої поведінки побоюючись втратити його. Хоч імператриця дала обіцянку, але ж все-таки стати дружиною Орлова ніколи серйозно не хотіла, а допоміг їй із цим питанням Микита Панін який ненавидів Орлових, і поважав Катерину, відомі його слова, які стали підтримкою імператриці: *«Імператриця може робити все, що їй завгодно, але графиня Орлова ніколи не буде нашою імператрицею»* [2, с. 22–23].

Григорій завжди підтримував починання імператриці й у міру своїх здібностей намагався допомогти їй в управлінні державою, хоча він не любив займатися політикою, на відміну від інших фаворитів. Орлов служив співробітником імператриці в державних справах. Заслуги Орлова при заснуванні Вільного Економічного товариства, участь його в дебатах великої Комісії, готовність наслідувати приклад імператриці в прищепленні віспи, діяльність під час чуми в Москві.

Чутки про одруження Катерини і Григорія набридли імператриці і вона скористалася першим приводом, щоби позбавитись Орлова, відправивши його у Фокшани на підписання мирного договору, і знайшла собі нового фаворита, яким став підпоручик-кавалергард **Олександр Сергійович Васильчиков**, котрий був лише забавою та розрадою [2, с. 24–25].

Він з'явився в житті імператриці 1772 р., коли вона була вже повновладною правителькою, і не потребувала допомоги офіцерів, які захищали її престол. Його приставив до Катерини граф М. Панін, який був невдоволений діяльністю Орлова та прагнув його зміщення. Молодий офіцер (різниця у віці складала 17 років) був гарний собою, люб'язний, скромний і чудово вихований. Невдовзі Олександр набрид Катерині, й імператриця наказала йому поїхати в Москву без права повернення в Петербург. О. Васильчиков змирився зі своєю долею, адже в кімнату фаворитів він ввійшов бідним офіцером, а вийшов із неї графом, камергером, кавалером ордену Св. О. Невського, власником великих володінь [2, с. 25].

У 1774 р. після розриву з Васильчиковим погляд Катерини на роль нового фаворита впала на **Григорія Олександровича Потьомкіна**. Імператриці подобався Потьомкін, але її бентежило лише те, що в нього було одне око. Він справив дуже гарне враження на Катерину, тому невдовзі отримав звання генерал-лейтенанта, мільйон рублів і палац [2, с. 30].

Григорій, на відміну від інших фаворитів, знав чого хотів за свою відданість і тому зразу потребував, щоби його призначили членом Державної ради. Імператриця не могла довго опиратись і тому він був призначений сенатором. Згодом фаворит захопив у свої руки управління державою. Він був прихильником кріпосництва й сам жорстоко поводився із селянами. Григорій виношував утопічні плани відновити Візантійську імперію, а Катерина обіцяла зробити його візантійським імператором [2, с. 32].

Потьомкін був розумним, артистичним, писав сатири й розумівся в мистецтві та літературі. Він був єдиним фаворитом, який, ставши державним діячем, користувався довірою імператриці до кінця своїх днів. Григорій Олександрович повністю задовольняв Катерину і як фаворит і як учень. Свідченням цьому є нагороди та пожалування. У 1775 р. він став графом, йому була подарована золота шпага обсіпана алмазами та орден Св. Андрія. За два роки імператриця прикрасила фаворита не лише всіма вітчизняними нагородами, але й закордонними [5, с. 366].

Як і в Орлова в Григорія були плани одружитися з імператрицею, для цього він застосовував усі хитрості, але Катерина не хотіла втрачати свою свободу, тому це бажання так і залишалося нездійсненим.

Вступивши в Державну раду, Григорій став керівником зовнішньої та внутрішньої політики. Він читав усі важливі державні документи й давав щодо них рекомендації. Фактично командував російською армією, і зробив її масштабну перебудову, відновив військовий флот. У відносинах із зарубіжними країнами домогся чималих успіхів – уклав союз з Австрією, отримавши за це титул ясновельможного князя Священної Римської імперії. У ролі фаворита Потьомкін був лише два роки, у наступні роки він був просто другом, соратником імператриці. За взаємною згодою було вирішено, що він покине палац, але збереже право з'являтися там у будь-який час. Ніхто з фаворитів не мав такого значення як Г. Потьомкін, не займався зовнішньою політикою держави й не мав такої довіри імператриці.

Наступним, хто привернув увагу Катерини II був **Петро Васильович Завадовський**, син козацького старшини. Перше знайомство з Катериною відбулося в 1775 р., коли він супроводжував Петра Румянцева до Петербурга. Завадовський зачарував імператрицю своєю зовнішністю, розумом, освіченістю та став її фаворитом. У січні 1776 р. він отримав звання генерал-майора та генерал-ад'ютанта. У ролі фаворита Петро Васильович пробув недовго, однією з версій закінчення стосунків є те, що він ревнував Катерину, і цих ревнощів вона не могла терпіти. У середині 1777 р. внаслідок інтриг Потьомкіна, імператриця охолола до Петра й видалила його від двору. Завадовський отримав від імператриці одноразово 80000 рублів готівкою,

5000 рублів пенсії, 18000 душ селян у Малоросії і 2000 в Польщі, великі маєтки в Чернігівській і Могилевській губерніях [5, с. 372].

Незабаром у Катерини II з'явився новий фаворит 24-річний **Іван Миколайович Римський-Корсаков**, який походив з аристократичного польсько-литовського-чеського роду. Будучи капітаном він познайомився з Г. Потьомкіним, який шукав кандидатів у фаворити імператриці. В 1778 р. 24-річний капітан І.М. Римський-Корсаков, виявився першим у конкурсі претендентів на посаду фаворита. Цей фаворит, крім чудової зовнішності, володів красивим голосом, добре співав і грав на скрипці, був веселим і добродушним. На нього посипалися милість цариці: чини, гроші, коштовності, будинок у столиці, маєток із тисячами кріпаків. 1 червня 1778 р. Римський-Корсаков був призначений флігель-ад'ютантом до імператриці, а потім – камергером, генерал-майором і генерал-ад'ютантом [1, с. 140–150].

Катерина II вважала свого 25-річного фаворита справжнім другом. Але все змінилося тоді, коли вона дізналася про його зраду, заставши його з подругою, статс-дамою графинею Брюс у своїй кімнаті. Не стерпівши зради в 1779 р. імператриця відсторонила Корсакова від двору [5, с. 374].

Невдовзі після розриву відносин із Корсаковим, восени 1779 р. у житті Катерини з'являється інший молодий фаворит. Це був 22-річний гвардієць **Олександр Дмитрович Ланський**, який став флігель-ад'ютантом. У 1780 р. він отримав від Катерини чин полковника й у той же вечір був поселений у покої фаворита. Ланський дуже кохав Катерину, щоби її захоплення до нього не згасали, він багато читав, розуміючи, що може бути цікавим своїй коханій, якщо, крім обожнювання, буде в змозі піднятися до її інтелектуального рівня. Фаворит мав гарні відносини зі всіма членами імператорської родини. Ланський володів великим тактом. Він уникав придворних інтриг, навіть рідні не мали до нього доступу. Олександр був єдиним із фаворитів, який не втручався в політику і відмовлявся від впливу чинів і орденів.

Катерина II розуміла, що цей молодик – це єдина віддана людина, і такого кохання вона більше не найде, тому заявила про свої наміри вийти заміж Паніну та Потьомкіну. Але не очікувана, рання смерть розбила всі надії та бажання Катерини. Зрозуміло, що хвороба, яка вбила юнака не була випадковою, бо Потьомкін не міг допустити цього союзу, адже сам бажав одружитися на імператриці, з цього зрозуміло, що юнак був отруєний і невдовзі помер [2, с. 43]. Коли в червні 1784 р. Ланський серйозно захворів – Катерина не покидала, і доглядала за коханим, вона боялася втратити улюбленого фаворита. 25 червня Ланський помер, Катерина усамітнилася, нікого не хотіла бачити, вона захворіла і впала в депресію. Він залишався фаворитом більш ніж чотири роки – з весни 1780 до літа 1784 р. [1, с. 157].

Після смерті Ланського кімната фаворитів пустувала п'ять місяців, Катерина довго не могла прийти в себе після такого горя. Потьомкін це бачив і його це дуже дратувало, тому він вирішив знайти для імператриці нового фаворита. Ним став **Олександр Петрович Єрмолов**. Відносини тривали недовго, адже Олександр полюбляв грати в карти, тікав із палацу [2, с. 45].

За час відносин із Катериною, Єрмолов отримав два фільварки, а також 450 тисяч готівкою у вигляді одноразових виплат, пенсії й зарплати. Втративши прихильність Катерини, Єрмолов виїхав до Австрії, де мав маєток Фросдорф, там він і помер 82-х років у 1836 р. [1, с. 158–159].

Після відставки Єрмолова, Потьомкін швидко знайшов нового фаворита, а саме свого далекого родича **Олександра Матвійовича Дмитрієва-Мамонова**. У серпні 1786 р. Мамонов був представлений Катерині, невдовзі вона назначила його флігель-ад'ютантом. У вересні 1786 р. він стає прапорщиком кавалергардів і генерал-майором армії. Олександр був чи не єдиним із фаворитів, який не відрізнявся особливою красою, але на відміну від інших він був добре освічений і вмів підтримувати бесіди. Дмитрієв-Мамонов володів англійською, німецькою та французькою мовами. Він подобався Катерині саме через те, що постійно навчався, багато читав і намагався серйозно заглиблюватися в державні справи, а саме зовнішньополітичні, і став радником імператриці. Поступово став займати важливу роль при дворі, впливаючи на внутрішню й зовнішню політику [2, с. 49].

1787 року Катерина II вирушила в Крим і фаворит упродовж цієї подорожі ні на хвилину не полишав її. Він був призначений шефом Санкт-Петербурзького полку, брав участь у бесідах імператриці з різними сановниками. Також був присутнім при зустрічі Катерини II і Йосифа II і польським королем Станіславом-Августом. Мамонов почав брати активну участь у державних справах. З 1788 р. був присутній у Раді при найвищому дворі. На початку 1789 р. роль Олександра зростає, чим скористався Потьомкін для посилення свого впливу на царицю [2, с. 50].

Катерина II була в захваті від свого фаворита, але відносини з ним тривали недовго. Тридцятирічний коханець охолонув до шістдесятирічної імператриці, закохавшись у юну фрейліну Дарину Федорівну Щербатову. Імператриця пробачила Мамонову його зраду, подарувавши йому на весілля 100 тис. руб. і понад 2200 душ селян, видалила його від двору [1, с. 159–163]. У липні 1789 р. Дмитрієв-Мамонов виїхав до Москви, потім неодноразово звертався до імператриці з проханням дозволити йому повернутися в Санкт-Петербург, але отримував відмову.

1789 року новим фаворитом імператриці стає **Платон Зубов**. Він був сином відставного підполковника і провінційного віце-губернатора Олександра Зубова. У 1789 р. секунд-ротмістр Кінної гвардії П. Зубов командував конвоєм, що супроводжував Катерину II під час її подорожі з Петербурга в Царське Село. Під час поїздки молодик намагався звернути на себе увагу імператриці, чого й домогся. Через деякий час Зубов опинився в особистих кімнатах Катерини.

Шістдесятирічна Катерина все менше була здатна тверезо мислити, молодий фаворит задурманював її голову. На Зубова посипалися милості, він стрімко зростав у чинах. У жовтні 1789 р. Зубов був призначений у генерал-майори й корнетом Кавалергардського корпусу. Для Платона імператриця не шкодувала нагород: в 1790 р. йому були подаровані орден Св. Ганни,

пруські орден Чорного Орла й Червоного Орла й польські – Білого Орла і Св. Станіслава, а також орден Св. О. Невського. Восени 1791 р. помирає Потьомкін, імператриця була вражена втратою найближчого сподвижника, якого, незважаючи ні на що, вважала незамінним у державних справах. Але імператриця не розгубилась і виховала Платона як помічника в державних справах. Вона наполегливо намагалася залучати його до справ державного управління, хоча ні знань ні здібностей у Зубова для цього не було [1, с. 163–168].

Платон піднявся у своїй кар'єрі на абсолютно нову висоту, він перетворився на всесильного царедворця. Він створював абсурдні державні проекти, такі як захоплення російським флотом Стамбула, завоювання Відня й Берліна. Але Катерина вважала проекти свого фаворита геніальними. Вона підписувала укази про їх виконання й щедро фінансувала [2, с. 55].

Отже, останній фаворит Катерини II, був соломинкою відступаючої молодості. Практично Зубов захопив владу у свої руки, а Катерина вважала його генієм, хоча її правління того часу йшло в нікуди.

Пік фаворитизму припадає саме на правління Катерини II. Фаворитизм був невід'ємним супутником її правління і взагалі абсолютизму загалом. Кожен фаворит відіграв свою роль при дворі. Хтось просто отримував вигоду від свого становища, а хтось брав безпосередню участь в управлінні країною. Фаворитизм був у Росії основним колесом її державного механізму. Як тільки воно зупинялося, уся машина переставала працювати. Урядові справи були в руках людей, абсолютно нездатних стояти на чолі управління. Щоб утримувати фаворитів, імператриця робила їм великі пожалування, витягуючи ці кошти з державного бюджету, і це негативно впливало на стан фінансових справ у державі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Балязин В.Н. Тайны дома Романовых. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 447 с.
2. Евгеньева М. Любовники Екатерины. – М.: Советская Кубань, 1990. – 58 с.
3. Массон Шарль. Секретные записки о России времени царствования Екатерины II и Павла I. – М.: Новое литературное обозрение, 1996. – 206 с.
4. Павленко Н.И. Страсти у трона. – М.: Журнал «Родина», 1996. – 317 с.
5. Павленко Н.И. Екатерина Великая. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 495 с.
6. Потемкин Г.А. От вахмистра до фельдмаршала. Воспоминания. Дневники. Письма / Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерала-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. – Кн.1. – СПб.: Издательство «Пушкинского фонда», 2002. – С. 128 – 148.
7. Сегюр Л.Ф. Записки о пребывании в России в царствование Екатерины II / Россия XVIII в. глазами иностранцев / Подготовка текстов, вступительная статья и комментарии Ю.А. Лимонова. – Л.: Лениздат, 1989. – С. 313–456.

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1877–1878 рр.

Яніна Бігун

(студентка групи ІІІ19М факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Перед російсько-турецькою війною в Росії було близько двох десятків громад сестер милосердя. Крім Троїцької, Микольської та Хрестовоздвиженської, в 1850 р. виникла Стурдзовська громада в Одесі, в 1853 р. – громада Ливарної частини, в 1858 р. – Покровська, в 1870 р. – Георгіївська в Петербурзі, яка стане пізніше найчисленнішою організацією Червоного Хреста. Крім догляду за пораненими і хворими в госпіталі при громаді в сестер було безліч справ: направити літніх людей у богадільню, нагодувати, одягнути безпритульну дитину, відправити посилку з харчуванням у сім'ю, де лежить хворий, подарувати абетку дітям, чийм бідним батькам не до книг та інше.

В 1863 р. було видано «Положення про сестер Хрестовоздвиженської громади, що призначаються для догляду за хворими у військових госпіталях», за яким військове міністерство в 1871 р. допустило сестер милосердя у військові госпіталі. На сестер покладалися переважно функції контролю за фельдшерами, правильним дотриманням приписів лікаря, роздачею та приготуванням їжі та інше. Штатні сестри госпіталів військового відомства з 1873 р. своїм статусом прирівнювалися до унтер-офіцерів: у період своєї служби вони не залежали від громад, мали право користуватися казенним приміщенням та харчуванням. Одна сестра обслуговувала 100 хворих. З грудня 1876 р. жінки, які працювали в госпіталях у воєнний період, почали отримувати постійну платню 30 рублів на місяць – з квітня 1877 р. це правило стало застосовуватися у всіх госпіталях мирного часу [6, с. 103].

Крім того, сестри товариства Червоного хреста, які відправлялися на фронт, отримували офіцерський пайок, що видавався грошима чи в натуральному вигляді й 100 крб одноразової допомоги для придбання костюма, який був однаковий для всіх і складався із сірої чи коричневої сукні зі смугастим фартухом і червоним хрестом на грудях. На голові була біла пов'язка, а поверх сукні – сіре з капюшоном пальто. Кожній сестрі також видавалася сумка з необхідними предметами та дорожні речі [12, с. 332].

В 1867 р. було засновано Товариство опіки поранених і хворих воїнів, яке з 1876 р. стало називатися Російським товариством Червоного Хреста, основним завданням якого була підготовка молодшого медичного персоналу для потреб воєнного часу, організація госпіталів на фронті, збір пожертвувань і надання матеріальної допомоги пораненим і хворим. Найкращою школою для нього стали громади сестер милосердя [12, с. 322].

12 квітня 1877 р. імператор Олександр II підписав маніфест про війну з Османською імперією, яка тривала близько семи місяців. Російські війська під час битв подолали довгий шлях від Румунії через Болгарію в сторону

столиці Порти – це надавало зовсім іншу специфіку догляду сестер за пораненими, оскільки їм постійно доводилося рухатися слідом за російськими військами, а на театрі війни не створювалися довготривалі перев’язувальні пункти та госпіталі.

Війна була дуже популярна серед російської інтелігенції. Більшість жінок і гадки не мало про те, що їх може чекати на війні, за такої умови всі прагнули на передову, куди їх не пускали, – зник страх перед професією сестер милосердя, яку започаткували сестри Хрестовоздвиженської громади. Тому значний прилив сестер приніс у лазарети велике число людей зайвих, випадкових. Були жінки, які переситилися розвагами, були авантюристами за натурою, шукали різноманітності, нових вражень, цікавих знайомств. Вони виконували свою роботу, але не досить належно. Для інших, малозабезпечених, війна виявилася чи не єдиною можливістю заробити собі на прожиток. Були жінки, для яких заняття новою діяльністю стало наслідком важкої внутрішньої травми, пов’язаної, наприклад, з втратою коханої людини, а були й такі, у яких щире самовіддане служіння хворим перепліталось з внутрішнім марнославством: вони постійно прагнули підкреслити свої власні заслуги [6, с. 105].

Дослідниця Ю.М. Іванова називає такі причини участі жінок у військово-медичній службі: бажання надавати допомогу братським слов’янським народам у боротьбі проти турецького ярма; допомагаючи пораненим, удосконалювати свою майстерність; завоювати рівні права з чоловіками в професійній сфері та громадській діяльності [2, с. 29].

У російському суспільстві другої половини ХІХ ст. продовжували існувати консервативні погляди на жіночу присутність у військово-медичних установах у діючій армії. Чиновники, більшість росіян вважали, що жінці не місце на війні, що від неї там не буде користі, а лише моральна спокуса для чоловіків у формі. Досвід Кримської війни був багатьма вже забутий, а в мирний час сестри милосердя були відомі лише в деяких містах. Більшість військових лікарів на початку війни погано уявляли собі необхідність застосування жіночої праці в госпіталях. Жінки знову були вимушені доводити військовому начальству і владі важливість та необхідність їхнього догляду у військових медичних закладах.

Юридичне та адміністративне становище сестер милосердя в період війни було визначено виданими в 1875 р. «Правилами про сестер Червоного Хреста» і правилами, складеними для охочих вступити в сестри Червоного Хреста тільки на період війни. Отже, спочатку розмежовувалися статуси жінок, які працювали в громадах, і тих, хто хотів стати сестрою милосердя тимчасово, яких у народі прозвали «вільнонайманими», або «волонтерками». Для сестер Червоного Хреста, згідно з правилами, православне віросповідання визнавалося необов’язковим, до них вступали жінки й інших релігійних поглядів. Вік жінок визначався в межах від 20 до 45 років, і на відміну від часів Кримської війни, коли багато сестер Хрестовоздвиженської громади після закінчення року, на який давали обітницю, поверталися

додому, ці жінки були зобов'язані працювати невизначений термін – поки не закінчиться війна [8, с. 75].

Вільнонаймані сестри, набрані понад штатних, спочатку перебували в громадах, перебували під опікою Червоного Хреста. З адміністративних функцій на них покладался тільки контроль за госпітальними служителями, а з професійних – формування елементарних ліків. Жінки-добровольці отримали можливість протягом декількох місяців вчитися на спеціальних курсах, що створювалися в різних містах. Природно, що рівень кваліфікації після подібного навчання був вельми невисокий. Втім, у російсько-турецьку війну вже з'являються справжні жінки-професіонали: фельдшера та лікарі, – але їх було вкрай мало, оскільки систематичної медичної освіти для жінок у Росії ще не було. Усього на Балканах було командировано 40 жінок, які працювали лікарями, й 12 виконували обов'язки фельдшерів [8, с. 76].

Збірні пункти для охочих відправитися на фронт сестер милосердя були організовані в Києві та Харкові. З початком війни в червні-липні 1877 р. в Румунію й на Кавказ було послано сім груп громад сестер милосердя, по 20 осіб у кожній. 32 хрестовоздвиженських сестер на чолі з княгинями Шаховською та Надеждиной діяли біля переправи російських військ через Дунай поблизу Зимніци, пізніше їх змінили 27 сестри громади Св. Георгія на чолі з **Єлизаветою Петрівною Карцевою**. Спочатку вони діяли вздовж румунської залізниці, забезпечуючи прийом поранених із санітарних поїздів. Це був перший загін сестер милосердя, яким було дозволено працювати у військовому районі, надаючи допомогу пораненим під вогнем ворога. Під час запеклих боїв на Шипці через їх руки пройшли майже 3000 поранених [3, с. 86].

У період облоги Плевни сестри громади Св. Георгія працювали в рухомому польовому лазареті 5-ї піхотної дивізії в безпосередній близькості від бойових дій. Після невдалого третього штурму фортеці лазарет був буквально завалений пораненими, які приходили і приповзали з поля бою. Наприкінці серпня їх накопичилося понад 1000 осіб. Вони лежали на соломі в медичних наметах, чекаючи на допомогу. Лікарі та сестри працювали цілодобово. Їх самовідданість відбив у своїх спогадах рідний брат Єлизавети Петрівни, колишній командир 3-ї піхотної дивізії П.П. Карцев, який не бачив сестру два роки. *«Щоб увійти в намет потрібно було пробиратися між рядами лежачих поранених. Середина шатра представляла жахливе видовище. Крик, стогони, хрипіння, марення – усе це змішалось в якийсь роздираючий душу гул... У одного солдата стояла моя сестра. Побачивши мене, вона швидко підійшла і, цілуючи, промовила: «Здрастуй і, заради бога, йди швидше. Тепер, бачиш, нема коли і слова сказати. Приходь опісля, коли впораємося»* [9, с. 6].

Єлизавета Карцева (їй тоді було 54 років) разом із російськими військами здійснила перехід через Дунай, перетнула Балкани й перебралася через Шипкинський перевал, оскільки потрібна була допомога за Балканами, де посилювалася епідемія тифу. Карцева була прикладом для сестер свого загону.

У Яссах із червня 1877 р. перебував загін Свято-Троїцької громади (20 осіб) на чолі з вельми похилою настоятелькою (у минулому монахинєю Фроловського київського жіночого монастиря) **Єлизаветою Олексіївною Коблицькою**. Серед цих сестер перебувала баронеса **Юлія Петрівна Вревська**, ім'я якої по праву стало в Болгарії символом гуманізму, героїзму та самопожертви всіх російських жінок, які прийшли на допомогу болгарам у скрутну для них хвилину. Вона народилася в місті Лубни Полтавської губернії в 1838 р. чи в 1841 р. в родині генерал-майора П.Є. Варпаховського, яка жила дуже скромно. У 1857 р. 16-річна Юлія вийшла заміж за 44-річного вдівця – генерал-лейтенанта барона І.О. Вревського, який командував військами на лезгинській лінії Кавказу. У 1858 р. Іполит Вревський був смертельно поранений під час взяття фортеці Кітура і 20-літня Юлія разом із матір'ю та молодшою сестрою переїхала до Петербурга, де була призначена фрейліною при дворі государині Марії Олександрівни й зайняла чільне місце в петербурзькому суспільстві [10, с. 115].

Юлія Петрівна – натура діяльна, високогуманна, наділена незвичайною чуйністю до людського болю і страждань, виросла під впливом російської літератури і мріяла про подвиг. І як тільки почалися військові дії, відразу ж вирішує їхати в армію. Вона домоглася дозволу організувати на власні кошти санітарний загін для надання допомоги пораненим. Юлія Петрівна продала батьківський маєток Стариці в Орловській губернії, щоби зібрати на ці гроші загін із 22 медичних сестер для участі у війні за звільнення Болгарії. Водночас, Вревська відвідує курси медичних сестер Свято-Троїцької громади сестер милосердя. 19 червня 1877 р. вона разом з іншими сестрами милосердя Червоного Хреста приїхала в Ясси (Румунія) для роботи у 45-му військово-тимчасовому евакуаційному госпіталі [10, с. 117].

Тут їй було дуже тяжко. На прохання баронеси військове міністерство організувало табір спеціально для сестер. Спали вони в наметах, харчувалися в основному чаєм і сиром. У вільний час примудрялися білизну для солдатів шити, вчилися стріляти, співати популярні військові пісні, сушити сухарі. У госпіталі на 400 поранених перебувало всього лише п'ять сестер. Їй самій доводилося їй операції робити, бувала й на передовій, стріляла [10, с. 118].

Отримавши двомісячну відпустку й дізнавшись від уповноваженого Червоного Хреста, що в Болгарії лазарети в жахливому стані, а сестер не вистачає, Юлія Петрівна їде не в Петербург, а в маленьке прифронтове болгарське містечко Бялу, де зібралася велика кількість тяжкопоранених. Тут вона працює при незрівнянно важчих, ніж раніше, умовах. Під градом куль вона виносила з бою поранених солдатів і надавала їм необхідну допомогу. Жила в крихітній кімнатці без столу і стільців. Вмивалася снігом, тому що води не вистачало.

Юлія Петрівна самовіддано доглядала за пораненими і хворими. Вона з'являлася всюди – в операційній і перев'язочній, чергувала в кімнаті і пральні, безшумно й обережно проходила між ліжками, схиляючись над кожним пораненим. Одна з небагатьох ходила вона й у тифозні бараки, щоби підтримувати в останні дні життя безнадійних хворих. Там вона заразилася

тифом і померла в лютому 1878 р. Її оплакували поранені, за якими вона так самовіддано доглядала. Поховали Юлію Петрівну біля православного храму в селі Бяло. Прекрасним пам'ятником її та її подвигу став написаний І.С. Тургенєвим вірш у прозі: «Пам'яті Ю.П. Вревської». У ньому є такі слова: «... Але гірко думати, що ніхто не сказав спасибі навіть її трупу – хоч вона сама соромилася й цуралася будь-якого спасибі ... » [10, с. 120].

До кінця 1877 р. потік дрібних загонів сестер і жінок-добровольців був припинений, оскільки керівництво визнало достатню їх кількість у військових госпіталях. Однак на початку 1878 р. в армії вибухнула епідемія тифу і значна частина медичного персоналу ним переохворіла, так що з лютого на театр війни був організований другий потік медичних сестер. До того ж, приблизно 50 жінок, які за станом здоров'я повернулися в Росію, знову вирушили до Болгарії й на Кавказ. За підрахунками А.А. Шибкова, у війні в якості медичного та санітарного персоналу брало участь майже 1300 жінок. З них понад сорок померло, і практично всі перенесли ту чи іншу форму тифу або лихоманки. Усього ж за роки війни було підготовлено понад 3000 сестер милосердя, які працювали також у провінційних лазаретах, створених майже в кожному місті (у тому числі й у Єлисаветграді) [11, с. 80].

У тилкових лазаретах була менша смертність, кращий догляд і постачання пацієнтів усім необхідним. До того ж дамські комітети та інші організації, населення надавало хворим і пораненим воїнам допомогу грошима, харчовими продуктами та іншими речами.

Громадськість Єлисаветграда також активно включилася в рух з допомоги пораненим воїнам під час російсько-турецької війни.

13 березня 1877 р. був створений комітет товариства опіки поранених і хворих воїнів у складі 30 осіб на чолі з О.І. Косаржевською, (у зв'язку з її від'їздом з 13 травня управителем був обраний В.А. Аристов, а з 20 січня 1878 р. – Н.Ф. Джібелі, з 28 травня – П.Д. Ревуцький). До комітету входили відомі в Єлисаветграді особи: міські голови С.К. Турчанов, О.М. Пашутін, заступник голови комітету А.Ф. Анисьїн, скарбник П.П. Салагов, діловод П.Р. Сорока, цивільні лікарі О.А. Веккер, В.С. Шуварський, члени Червоного Хреста В.Я. Протопопов, І.Г. Шишкевич, Г.О. Чекерський, І.Ф. Щеглов, військовий лікар В.В. Михайлов, жінки – М.К. Шафонська, М.П. Дараган, С.К. Журавська, М.М. Всеволожська, Е.І. Шуварська, М.М. Гангеблова та ін. Усіх засідань у 1877 р. було 44, в 1878 р. до 1 липня – 28 [5, с. 2–3].

Члени комітету звернулися до мешканців міста вступати в члени Червоного Хреста і збирати кошти та матеріальні речі для цієї організації. Вони також організовували спектаклі, концерти, гуляння, лотереї, організовували збір коштів у церквах, у місті, повіті. Результатом такої діяльності було збільшення кількості членів товариства Червоного Хреста за період війни з декількох осіб у березні 1877 р. до 1136 осіб, членських внесків зібрано 5295 крб, а благодійних пожертв у сумі майже 35 тис. крб. Крім того, комітет отримав від головного уповноваженого російського Червоного хреста Миколи Савовича Абази 27200 крб [3, с. 4].

Сестри перебували в підпорядкуванні у двох організацій: військового відомства та Червоного Хреста і взаємини цих організацій склалися далеко не найкращим чином. Маючи значні кошти, товариство Червоного Хреста на театрі війни відіграло допоміжну роль (контролювало лише 1/10 частину медичних установ у період російсько-турецької війни), оскільки не було продумано організаційну логістику: відсутність рухливих лазаретів поблизу місць боїв, притулків для видужуючих, евакуаційних центрів, «летючих» загонів для підбирання поранених після битви [6, с. 114].

Невдоволення представників військового відомства іноді мали під собою підстави, коли, наприклад, за свідченнями сучасників, дами з вищого світу, які працювали в лазареті одного з провінційних міст, загодовували хворих бісквітами, варенням та іншими солодощами всупереч протестам лікарів, а потім цих хворих переводили в госпіталь військового відомства, де не було вже таких умов і вони завдавали клопоту начальству. Тільки коли лазарети Червоного Хреста закрилися після війни й залишилися одні військово-тимчасові та постійні госпіталі, взаємовідносини між цими інституціями стабілізувалися.

У цю війну активно застосовувалася система розсіювання хворих, запропонована ще М.І. Пироговим, коли поранених після надання першої необхідної допомоги відразу переправляли в Росію, і стаціонарні медичні заклади на фронті не створювалися. По Чорному морю хворих везли на пароплавах, по Дунаю – на баржах, по землі – на гужовому транспорті та залізницею. На санітарних поїздах військового відомства 3–4 сестер обслуговувало 300–400 поранених, кращими були умови на поїздах Червоного Хреста (до кінця війни їх було 23), де на 200 поранених (у вагоні 10 осіб, усього – 20 вагонів) припадало дев'ять сестер милосердя [6, с. 115].

На думку М.І. Пирогова, евакуаційна система діяла досить ефективно, оскільки за час війни через медичні пересильні пункти, які обслуговувало майже 200 сестер, пройшло приблизно 900 тисяч поранених [4, с. 66].

Про повсякденне життя сестер милосердя на фронті та в тилу можна дізнатися, насамперед, зі спогадів самих учасниць цих подій. Наприклад, у листах баронеси Ю. Вревської показана виснажлива праця, жертвність сестер милосердя на війні: *«Ти можеш собі уявити, – писала Юлія Петрівна сестрі, – що в нас робилося, ледь встигали висаджувати в інші поїзди – стогони, страждання, комахи ... просто душа надривалася. Ми дуже втомлювалися й коли приходили додому, то, як снопи, звалювалися на ліжку, не можна було писати, і я давно вже не читала жодного рядка, навіть газет»* [12, с. 342].

Інколи сестри милосердя й жінки-лікарі приходили у відчай від неймовірної втоми та перевантажень. Їх особливо гнітила неможливість допомогти всім нужденним у лікуванні, а також плутанина в організації медичної служби. Але почуття обов'язку і душевне благородство було сильніше, й жінки продовжували свою роботу в госпіталях. Сестри милосердя часто чергували позмінно, але в період напливу поранених вони цілодобово не виходили з перев'язочної та лікарняних палат. Часто сестри

милосердя витрачали свої власні кошти на закупівлю чаю, тютюну, білизни та інших продуктів і речей для поранених.

Інколи сестри голодували, і, навіть, коли харчування було достатнім, сестри перекушували на ходу. Одна із сестер згадує таке: *«харчуємося ми в прохідному коридорі нашого будинку й більше стоячи через брак місць і меблів»* [12, с. 344].

Тяжка праця, втома, хвороби підривали здоров'я багатьох сестер милосердя. Після війни приходилося лікуватися, а деякі з них йшли з життя. Багатьом росіянкам у період роботи в госпіталях приходилося долати сором'язливість і гидливість, виконуючи найбільш відразливу чорну роботу у військово-лікувальних установах, наприклад, прали лікарняну білизну, прибирали приміщення та інше. Нерідко сестри милосердя спали в наметах, юртах і навіть просто неба. Так, Юлія Вревська писала І. Тургенєву; *«Тут уже негаразди, праця й війна справжні, щі й поганий кусень м'яса, рідко вимита білизна... Підмітаю кімнату сама, всяка розкіш тут далека... Сплю на носилках пораненого й на сіні»* [7, с. 173].

Бували випадки, коли сестри вимушені були ночувати там, де їх застала ніч: в операційній, з хворими, у возах, у хліву та інших місцях. За спогадами однієї із сестер Георгіївської громади помешкання їх при госпіталю в Зимніці було огидним: *«скупчено нас кілька сестер у маленькій брудній кімнатці, спимо на підлозі, а щодо їжі краще не говорити: шматка хліба порядного не було»* [12, с. 346]. Деякі сестри були розселені в хатах разом із господарями-болгарами.

На театрі війни з'явилися певні конфлікти між представницями фельдшерської школи та сестрами милосердя. Перші погоджувалися на співпрацю з другими лише за умови, що сестри будуть перебувати в них у повному підпорядкуванні. Були також конфлікти між сестрами громад і вільнонайманими, які обумовлювалися різницею в рівні виховання, медичної підготовки та освіти. Були непорозуміння між сестрами милосердя і старшими сестрами, які намагалися використовувати свої владні повноваження (інколи чіплялися, інтригували, конфліктували). Але загалом між жінками на війні встановлювалися дружні відносини, проявлялася особиста симпатія. Серед сестер милосердя утворювалися групи, об'єднані за становим походженням, освітою, професією, земляцтвом та інше. Вони допомагали один одному, доглядали під час хвороби.

Часом були складні відносини між сестрами милосердя і братами милосердя – санітарами, прислугою в госпіталях. Багато з них відрізнялися грубістю, невіглаством, пияцтвом, лінню, і в перші тижні роботи росіянкам доводилося вступати в зіткнення з ними, намагатися налагоджувати відносини. Поступово госпітальна прислуга стала визнавати подвижницьку діяльність сестер милосердя і всі конфлікти і сперечання припинялися.

На фронті були випадки неформальних відносин між сестрами милосердя й лікарями та офіцерами. Громадська думка й сестринські громади негативно ставилися до такого роду зв'язків. Старші жінки суворо дивилися за поведінкою своїх молодших колежанок, закликали їх стримувати

веселість, добродушність у спілкуванні з пацієнтами госпіталів. Тих сестер, яких запідозрювали в неформальних зв'язках, конфліктах, ліні, непослуху та інше, часто бойкотували в спілкуванні, а деяких (майже 40 сестер) відсилали в тил.

Усім учасницям російсько-турецької війни 1877–1878 рр. були видані відзнаки Червоного Хреста I-го та II-го ступеня з надписом «За піклування поранених і хворих воїнів» (знак затверджений 19 лютого 1878 р.). Його носили на лівій груді в петлиці на стрічці ордена св. Олександра Невського. Шість сестер милосердя, які надали допомогу пораненим на полі бою, за розпорядженням командування, були відзначені срібною медаллю «За хоробрість»: Бойє, Духоніна, Ольхіна, Полозова, Енгельгард. Юханцева [27, с. 49]. Сестри милосердя були нагороджені також від Червоного Хреста бронзовими медалями на Андріївській стрічці з написом: «Не нам, не нам, а імені Твоєму» і «1878 рік». Жінки-лікарі, які перебували на фронті, були нагороджені медаллю «За старанність» [12, с. 351]. Особлива нагорода була подарована Свято-Троїцькій громаді дружиною Олександра II імператрицею Марією Олександрівною. Це була ікона з ликом Спасителя й червоним хрестом під ним. На срібній дошці був напис: «Санкт-Петербурзькій Свято-Троїцькій громаді сестер милосердя на спомин старанної праці й жалісливого служіння» [1, с. 65].

По поверненню в Росію багато жінок – сестер милосердя виявилися матеріально незабезпеченими й безробітними (їхні попередні місця роботи часто були зайняті або ліквідовані). Зібрати кошти під час служби в госпіталях більшості жінок не вдалося, оскільки майже всі вони перехворіли на тиф і витратили значні кошти на оздоровлення. Крім того, багато з цих жінок пережили страшні стресові ситуації на війні, і для повернення до мирного життя їм потребувався певний період реабілітації. Деякі жінки бажали продовжувати службу в госпіталях.

Сестри – члени громад, були трохи в кращій ситуації. Хоч життя там і було підпорядковане чіткій регламентації та обмеженням, усе ж це було певним джерелом існування. У громаді жінки мали житло, їжу, можливість займатися професійною діяльністю.

Громадськість Росії через пресу, публічні виступи, клопотання намагалися полегшити життя учасницям війни й забезпечити їм постійний заробіток. Й ось 23 січня 1879 р. військовим відомством був виданий наказ № 11, за яким було удвічі збільшений штат сестер у госпіталях, їм було призначено місячне платня в 15 крб, не враховуючи харчового і квартирною утримання. Старшим сестрам надавався оклад у 25 крб. Усі сестри милосердя отримували право на державну пенсію за вислугою років (які пропрацювали 25 років – 200 крб, які 15 років – 150 крб. Ті з них, хто втратив здоров'я, могли перебувати в богадільні Червоного Хреста або притулках при своїх громадах [11, с. 97–98].

Отже, російсько-турецька війна 1877–1878 рр. показала неоднозначну роль сестер милосердя. Поряд із похвалами сестер, які лунали після війни зі сторінок газет і журналів від імені громадськості, жорстока реальність і

тяготи війни показували страхи, біль, помилки жінок на фронті й у тилу. Водночас, моральна допомога, яка надавалася сестрами, мала не менше значення для поранених, ніж полегшення їх фізичного страждання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Волькович А.Ю. Свято-Троицкая община сестер милосердия. Сестры милосердия России / под общ. ред. Н.А. Белякова. – СПб.: СПбГМА, 2005. – С. 61–68.
2. Иванова Ю.Н. Храбрейшие из прекрасных: Женщины России в войнах. – М.: РОССПЭН, 2002. – 266 с.
3. Краткий исторический очерк деятельности Елисаветградского местного комитета Русского общества Красного Креста. Елисаветград: тип. Гольденберга, 1895. // Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Друкований фонд. – Інв. № 941. – С. 1–7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?3#photo>
4. Мирский М.Б. Медицина России X–XX веков: очерки истории. – М.: РОССПЭН, 2005. – 107 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.booksite.ru/ancient/reader/work_1_02.htm
5. Отчет Елисаветградского местного комитета общества попечения о раненых и больных воинах, о деятельности и приход и расход пожертвованных сумм и вещей за 1877 г. – и по 1 июля 1878 г. // ДАКО. – Елисаветград, 1878. – Инв. № 919. – С. 1–39. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archives.gov.ua/Sections/Russ-Turkish/Kirovograd/index.php?8>
6. Постернак А.В. Очерки по истории общин сестер милосердия. – М.: изд-во «Свято-Дмитриевское училище сестер милосердия, 2001. – 304 с.
7. Проскуровская Ю.И. Сестра милосердия Юлия Вревская. // Вопросы истории. – 1992. – № 11–12. – С. 170–74.
8. Сестры милосердия России / под общ. ред. Н.А. Белякова. – СПб.: СПбГМА, 2005. – 289 с.
9. Тернова Н. Елизавета Петровна Карцева. Служение милосердию. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://n-terno.livejournal.com/4338.html>
10. Цвелев Ю.В. К 200-летию со дня рождения Н.И. Пирогова. Женский труд на войне. Сестра милосердия в русско-турецкой (1877–1878) войне. Баронесса Юлия Петровна Вревская // Журнал акушерства и женских болезней. – Т. LIX. – Вып. 3. – 2010. – С. 114–120.
11. Шибков А.А. Первые женщины-медики России. – Ленинград: МЕДГИЗ, 1961. – 262 с.
12. Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX вв.: монография. – Тамбов: изд-во «Юлис», 2004. – 509 с.

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ КУПЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Наталія Іванко

(студентка групи ІІІІМ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Купецтво – це особливий соціальний прошарок, який займався торгівлею в умовах панування приватної власності. Хронологічні рамки існування купців у Росії охоплюють період із Х до ХХ століття (1917 р.) і протягом цього часу поняття «купець» не було однозначним, воно разом зі змінами соціально-економічної структури суспільства, законодавчо-правових актів наповнювалося новим змістом.

За роки правління Катерини II було прийнято важливі законодавчі акти, що визначили соціально правове становище торгово-промислового населення та робили спробу оформити прошарок підприємців, до якого належали найбільш заможні громадяни міст, насамперед купці, об'єднані в гільдії. До 1-ї гільдії записувалися ті з них, хто мав капітал понад 10 тис. крб, до 2-ї – від 1 до 10 тис., а до 3-ї – від 500 до 1000 крб. [16, с. 144].

Застосовуючи до міського населення термін «міщани», Катерина II не тільки визнавала користь для держави такої суспільної верстви, а й визнавала її місце в соціальній структурі, розташувавши посередині станової ієрархії – між дворянством і селянством. Визначення міського населення як «середнього роду людей», попри невідповідність реальному становищу городян у країні, чітко фігурує в «Жалуваній грамоті містам» від 1785 р., що стала важливим етапом у законодавчому оформленні купецького стану.

Цар Олександр I у своєму маніфесті від 1 січня 1807 р. «Про дарування купецтву нових вигод і відзнак, переваг і нових способів для поширення та посилення торгових підприємств» реалізовував ідею посилення ролі купецтва в становій ієрархії суспільства. Закон дозволяв організовувати торговельні товариства й надавав переваги для вітчизняних купців перед іноземними у внутрішній торгівлі [15, с. 971]. До купців 1-ї гільдії належали особи, які вели тільки оптову торгівлю, судновласники й банкіри. Вони отримали право приїздити до царського двору, їздити в кареті парою й четвіркою. Були й інші нововведення, такі як дозвіл носити шпагу, записуватися в книгу знатних купецьких родів. Міністр комерції мав охороняти права й переваги купецького стану [15, с. 973–974].

Значно посилилися станові привілеї гільдійців, чисельність яких невпинно зростала, збільшувалася сума оголошених капіталів та відповідний податок. Збільшився відчутно ценз на вступ до гільдії. Найбільш відчутно було піднято планку розміру гільдійських капіталів, які оголошувалися для вступу до 2-ї та 3-ї гільдії, що вказувало на прагнення влади відокремити заможних городян і об'єднати в гільдійське купецтво. Так, в 1775 р. ценз для вступу в 3-ю гільдію оголошувався в 500 крб, 1785 р. – 1 тис. крб, 1794 р. – 2 тис. крб, а в 1807 р. – уже 8 тис. крб. Розмір капіталу купця 2-ї гільдії

збільшився за цей час з 1 тис. крб аж до 20 тис. крб, тоді як 1-ї з 10 тис. крб до 50 тис. [5, с. 15].

Розмір оголошеного капіталу, яким володів комерсант, став основною ознакою належності до купецького стану. Але цей стан був недостатньо стійким, тому що в разі банкрутства купець змушений був переходити до нижчих станів, відповідно розбагатілі міщани й селяни записувалися в купці. Капітали представників 3-ї гільдії були незначними й не дозволяли здійснювати великі фінансові операції, тому цей прошарок був особливо нестійким [6, с. 17].

Купецький стан зростав чисельно та міцнішав фінансово в умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі, а уряд піклувався і про пріоритети в цій сфері діяльності представників найвищого стану – дворян. Він усіляко сприяв втягуванню дворянства в торгово-грошові відносини, оформлюючи це законодавчо. Так, «Жалувана грамота містам» 1785 р. надавала право дворянам володіти фабриками й заводами в сільській місцевості [4, с. 345]. Указ Катерини II від 26 жовтня 1790 р. забороняв дворянам записуватися в купецькі гільдії для збереження станової чистоти й виняткових пільг [7, с. 145]. Отже, під тиском економічних обставин прагнення дворян займатися підприємництвом були задоволені.

Наявність значної кількості представників дворянського стану змусила уряд в імператорському маніфесті від 1 січня 1807 року надати право дворянам, які не перебували на державній службі, записуватися до перших двох купецьких гільдій. Дворянин-купець не тільки був зобов'язаний платити гільдійський збір, а й виконувати всі міські повинності, мав право обиратися на міські посади. Він підпадав віданню магістрату, але судився як дворянин [26, с. 243].

Через деякий час урядове положення від 21 грудня 1827 р. дало дозвіл представникам дворянського стану засновувати й утримувати в містах фабрики й заводи з правом запису у всі три купецькі гільдії [3, с. 890].

Попри розширення прав гільдійського купецтва, реформа 1824 р. покінчила з практикою, яка передбачала монополію представників цього стану в торгівлі і промисловості в межах свого міста – відтепер торговельних прав набували всі дрібні торговці, не записані в гільдії, у тому числі й селяни. Купці як і раніше, не могли селитися в селах на постійне місце проживання [6, с. 17]. Заможні міщани та селяни ще до реформи 1824 р. влаштовували крамниці й вели в них широку торгівлю, що послаблювало панівне становище купців у ній. Купці скаржилися до урядових установ на те, що їх витісняють із торгівлі дворяни і представники нижчих станів. Вони домагалися, щоб усім категоріям населення, крім купецтва, заборонили торгувати в місті.

У столицях, губернських, портових і великих торгових містах при міських думах для нагляду за веденням торгівлі в 1824 р. були створені торгові депутації, до яких входило від трьох до семи осіб, що обиралися гільдійськими купцями терміном на три роки. Вони ретельно стежили за тим,

щоби торгівля здійснювалася згідно з взятими посвідченнями й відповідно до станової належності торговців [6, с. 18].

Купцям доводилося пройти певні процедури, щоби здійснити свої права. Щоб укласти договір про постачання до казни якогось товару, кожен купець мав пред'явити «схвалення» від «міської громади й поручителів» щодо себе. Це означало, що купецьке товариство матеріально відповідало за виконання купцем власних договірних зобов'язань, а поручителі відповідали за це перед «міською громадою». Купецьке товариство з обережністю видавало дозволи, часто були відмови в отриманні документів. Були суперечності між правом купців двох вищих гільдій на торгівлю у всіх містах і паспортною системою. Дозвіл комерсанту на в'їзд залежав від інших, впливових в органах міського управління купців, нерідко його конкурентів [12, с. 56].

Право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики й заводи російський уряд надавав лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії, намагаючись чітко визначити в законі межі дозволеного в торгівлі [15, с. 972]. У результаті законодавчої діяльності уряду в українських містах до середини ХІХ ст. купецтво остаточно оформилося як стан. Чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну верству від іншої – це, насамперед, статки й підприємницька діяльність. Загалом у першій половині ХІХ ст., попри постійні спроби уряду забезпечити пільги й особливості правового становища купецтва, воно перебувало в стані безперервних змін, а в соціальному плані стало своєрідним перевалочним пунктом для всіх, хто рухався вгору чи вниз по соціальній драбині. Чисельність купецького стану значно коливалася.

У проміжок часу від селянської реформи 1861 р. до революції 1917 р. в Російській імперії заведено вважати часом порівняно вільного розвитку приватного підприємництва. Проявником, що показав всю військово-економічну відсталість Російської імперії стала Кримська війна 1853–1856 рр. Спостерігався жорстокий контроль із боку держави у формі протекціонізму. Держава намагалася зберегти свої позиції в економіці, особливо в галузі важкої промисловості, машинобудування, проте приватне підприємництво теж мало свої міцні позиції. Приватний капітал почав відігравати помітну роль у залізничному будівництві й банківській справі, сприяючи формуванню необхідної транспортної та кредитної інфраструктури [6, с. 21].

Правовий статус купців почав дещо змінюватися з проведенням нової торгово-промислової політики царського уряду, спрямованої на активізацію й розвиток промисловості та торгівлі. Була проведена реформа оподаткування промисловості й торгівлі. Цьому сприяли закони від 1 січня 1863 р. «Про збори на право торгівлі та інші види промислів» [19, с. 3–9, 59, с. 157]. У них йшлося про те, що купецькі права надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори: «Свідоцтва як купецькі, так і промислові можуть видаватися російським підданам обох статей і всіх рангів, а також іноземцям» [19, с. 4].

Кількість купецьких гільдій скорочувалася до двох. Торговельні свідоцтва поділялися на три види, відповідно до роду торгівлі: оптові, роздрібні та дрібні. За свідоцтва 1-го розряду збиралося повсюдно 265 крб на рік (замість 600 раніше). За свідоцтва 2-го розряду (до нього входили й фабрично-заводські підприємства) збір брався в різних розмірах, залежно від п'яти встановлених класів місцевостей, від 25 до 65 крб (замість 150 і 300 крб раніше). Збір за свідоцтва 3-го розряду встановлювався аналогічним чином від 8 до 20 крб. Підприємці також мали обирати особливі білети, ціна яких також коливалася. Для селян і міщан торговельні свідоцтва скасовувалися. Для того, щоб займатися дрібною торгівлею досить було «вибрати» свідоцтво 3-го розряду. Щодо акціонерних товариств, то вони мали брати свідоцтва 1-го розряду на ім'я компанії незалежно від суми капіталу й кількості акціонерів. Власники свідоцтв 1-го і 2-го розрядів ще повинні були сплачувати державні й губернські земські повинності відповідно 39 крб і від 5, 5 до 14 крб [23, с. 178–184].

Поступово межа між купецтвом, міщанством і селянством усе більше окреслювалася лише багатством і активністю в підприємницькій діяльності. Реформа торгово-промислового оподаткування 1863–1865 рр. скасувала обов'язок купців щорічно оголошувати суму свого статку. Лише після отримання гільдійського свідоцтва можна було відкривати торгіві і промислові заклади. Законодавство 1860-х років ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об'єднало заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. Але на практиці право на торгівлю й заснування фабрик в основному залишалося прерогативою купців [6, с. 23].

До станового купецького свідоцтва могли записуватися всі члени родини купця, які автоматично зараховувалися до купецького стану й могли користуватися всіма відповідними правами та привілеями. Родичі самостійних купців, які були внесені до гільдійських свідоцтв, могли виконувати функції прикажчиків на сімейних підприємствах без сплати зборів. Купецька родина швидше за все являла собою фірму, де її глава був керівником, а молодші родичі службовцями, нижчого рангу. Діти купців могли відділятися по досягненню повноліття, але проте повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім'я або перейти в міщанство. Господарська діяльність прямо впливала на сімейні стосунки. Купецькі сини одружувалися у віці 30 років, коли вже мали власний капітал. У багатьох нерозділених купецьких родинах дотримувалися жорстокої субординації, яка більше була даниною патріархальним традиціям. Навіть шлюб не означав появи нової купецької сім'ї. Регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави для обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути можливість ухилення від сплати гільдійських зборів [2, с. 82–84].

Запровадження нових окладів відбулося за ініціативи міністра фінансів М.Х. Бунге 5 червня 1884 р. через прийняття нового закону «Про більш

рівномірне обкладання торгівлі і промисловості». Згідно з ним оклади були такі: за свідоцтво 1-го розряду – 565 крб, 2-го – 40-120, на дрібну торгівлю – 10–30 крб., на розвізну торгівлю – 16 крб [8, с. 339–340]. З 1885 року було запроваджено додатковий процентний і розкладовий збори. Перший із них у розмірі 3% виплачували акціонерні товариства, кредитні установи й пайові товариства, зобов'язані публічною відповідальністю; другий – решта гільдійських підприємств. Тепер промисловці й торговці повинні були виплачувати не більш ніж 4% з чистого доходу, тоді як землевласники платили від 4 до 5% з чистого доходу, а власники нерухомості – до 6,5% [25, с. 97].

У 1863 році було скасовано 3-ю гільдію, що мало на меті зміцнити купецтво як стан, підняти планку, відділити його від нижчих станів. Активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов'язано не тільки з реформами промислового обкладання, а й із переломними процесами в соціально-економічному житті країни. Для всіх торгово-промислових центрів європейської частини Російської імперії було характерне постійне поповнення лав гільдійського купецтва представниками нижчих верств населення й одночасно зворотній відтік їх до міщанського та інших станів [6, с. 20].

Уряд був змушений переглянути систему про оподаткування і створити «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. [20]. Це призвело до значних змін у правовому становищі не тільки купецтва, а й усіх підприємців, дозволивши займатися торгово-промисловою діяльністю без вибірки гільдійських свідоцтв. Тепер об'єктом обкладання податками ставав не підприємець, а підприємство. Для здійснення торгово-промислової діяльності не обов'язково бути купцем – право на таку діяльність надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового чи торговельного підприємства, незалежно від їх власника. Державному промислового податку підпадали всі види підприємств – промислові, торговельні, транспортні, кредитні і страхові, і приватна підприємницька діяльність [20, с. 490–491]. Отже, станові засади і сфера підприємницької діяльності скасовувалися.

Промислові свідоцтва передбачали три групи документів – свідоцтва на торговельні, промислові підприємства й особисті промислові заняття. Податок був основний і додатковий. Основний податок збирався за патентною системою шляхом вибірки промислових свідоцтв відповідної групи підприємств, тобто промислових і торговельних. У групах були свої види підприємств, які теж поділялися на розряди за розмірами обігу і прибутку. Для торговельних підприємств було встановлено чотири розряди, для промислових – вісім, а для особистих промислових занять – сім [6, с. 23–24].

За ревізькими списками про становище на обліку в місті Єлисаветграді в 1811 р. купців, разом із їх родинами було 138 [22, арк. 1–3].

З книги для запису паспортів та свідоцтв, виданих купцям і міщанам міста Єлисаветграда відомо, що за 1841–1842 рр. було видано 1590 одиниць.

Серед тих, хто отримав паспорти і свідоцтва були купці в основному 3-ї гільдії, такі як – Єгор Чернявський, Ілля Коган, Федір Сорокін, Петро Сергєєв та інші [13, арк. 1–5].

При одночасному придбанні відповідних промислових свідоцтв, гільдійські свідоцтва зберігалися. Свідоцтва на торговельні підприємства 2-го розряду і промислові 4–5-го надавали право на придбання свідоцтва 2-ї гільдії, а торговельні і промислові вищих розрядів – 1-ї. Гільдійський збір з основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви [17, с. 123]. Таке припинення взаємозв'язку мало свої наслідки – скорочення кількості гільдійських купців. При вступі до лав купецтва вже не треба було згоди купецького товариства, а придбання корпоративного свідоцтва було за бажанням.

Законодавча діяльність уряду мала своїм наслідком у промисловості й торгівлі, тенденції до послаблення податкового тягара наприкінці XIX ст. Л.Е. Шепелев, який ґрунтовно вивчав торгово-промислову політику царського уряду, наголошував, що це робилося свідомо й було панівним аспектом урядової політики щодо підприємництва в Росії в другій половині XIX ст. [25, с. 175]. Самодержавство, у такий спосіб, встановлювало правові рамки економічної діяльності підприємців, маючи у своїх руках монополію на владу. Криза станового устрою в Російській імперії в пореформений період вплинула на зміни соціального обліку підприємництва. У другій половині XIX ст. підприємці як соціальний прошарок уже не співвідносилися лише з купецьким станом.

У пореформений період підприємець усвідомлював, що капітал – це сила, і ховати його – це нерозумно, а треба пускати його в обіг, що купувати і продавати можна все, що отримання баришу дозволяється й допускається. Усе це робило його спокійним і впевненим. Чітке визначення законодавством прав і гарантована недоторканність власності сприятливо впливала на соціальний облік купців, дозволяли, крім інтересів своєї справи, долучатися до проблем, які хвилювали суспільство, і сприяли їх вирішенню.

Великі підприємці – купці і члени інших соціальних груп, що прирівнювалися до гільдійського купецтва, які володіли промисловими свідоцтвами на торгові підприємства перших п'яти розрядів, отримували не тільки право вступу до купецтва, а й на участь у міському самоврядуванні, що вводило дану категорію населення до складу «цензових елементів». За таким законодавством статус купця намагалися наблизити ті з громадян, чії предки, протягом кількох поколінь, були гільдійцями. Купецькі свідоцтва також викупувалися заможними прошарками населення [1, с. 15].

Представникам єврейської національності, які сповідували іудаїзм і займалися підприємницькою діяльністю за межами смуги єврейської осілості, надавалися особливі переваги. Спочатку євреям було дозволено займатися комерційною діяльністю лише в межах осілості. Згідно з положенням від 30 травня 1835 р. до смуги осілості в Україні, яка залишалася без суттєвих змін до 1915 р., увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва),

Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівської губернії [18, с. 15].

Фінансову підтримку уряд після перевірки щодо наявності особливих потреб у виробництві та його корисності могли отримати купці-євреї, які засновували фабрики з виробництва текстилю, шкіри, паперу та інших товарів. Євреї, котрі записувалися в купці 1-ї гільдії, могли займатися оптовою торгівлею на внутрішньому ринку Росії, крім того, їм було дозволено відкривати свої торгові контори в обох російських столицях і великих портах, а також продавати та купувати товари, але з наявності християнського віросповідання чи в партнерстві з місцевим купцем. Але також купцям-євреям дозволялося продавати свій товар на ринках, за умови тимчасового перебування, і за межами смуги єврейської осілості [11, с. 36].

Згідно із законом від 16 березня 1859 р. купці-євреї 1-ї гільдії отримали можливість після п'яти років проживання в смузі осілості записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, з усіма правами, що мали корінне російське купецтво по цій гільдії присвоєним. Перебування купця-єврея протягом десяти років у цій гільдії поза смугою осілості надавало право проживання на загальних засадах [9, с. 206–207].

Економічний зв'язок, що поєднував державу й великих єврейських підприємців відтісняв релігійні й культурні розбіжності на другий план. Загалом, в епоху реформ 1860–1870-х роках простежувалося намагання уряду залучити до процесів модернізації суспільства євреїв, які б приносили користь у цей процес.

Уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних знань, привілеїв, нагородження чинами, орденами, ідучи назустріч розширення прав і пільг купецтва. Від такого влиття в ієрархічний соціальний устрій, купецтво сподівалося отримати, з одного боку, економічну вигоду, а з іншого, – служіння імператору було невід'ємною частиною його світогляду. Про вдале входження підприємців до еліти суспільства символічно свідчили подяки й нагороди.

Ще 1800 року було затверджено указ про встановлення для купців звання комерції – *радника*. До них зверталось зі скаргами купецтво, яке виявило неабиякі успіхи в торгівлі, не відносячись до цивільної служби, або зробило значні пожертвування на суспільну користь. А в 1810 р. було впроваджено ще одне звання – *мануфактур-радника*, яким наділялися ті власники фабрик і заводів, котрі виявляли в галузі промисловості особливі успіхи, або які мали постачати до казни понад ста тисяч аршин сукна, вироблених на власних підприємствах. Купці, які отримували вищевказані звання, за певних умов могли скуповувати села з кріпаками, нагороджуватися відзнаками [6, с. 27].

Почесне громадянство, особисте і спадкове, запроваджувалося замість першостатейного купецтва згідно з указом від 10 квітня 1832 р. Створивши привілейовану групу в складі міського населення, влада намагалася оновити стану структуру міста. Почесне громадянство надавалося в таких випадках: за народженням дітям особистих дворян і духовних осіб, які мали освітній

ценз (духовна академія та семінарія); за клопотанням – купцям, які мали звання комерції- чи мануфактур-радника, або перебували в 1-й гільдії 10 років, а у 2-й – 20 років, одержали чин або орден; художникам і вченим, які мали ступінь; особисте почесне громадянство надавалося: за народженням дітям духовних осіб, котрі не мали освітнього цензу; за клопотанням – особам, які закінчили університет або інші вищі навчальні заклади; по службі – чиновникам, які за «Табелем про ранги» не мали права на особисте дворянство. Спадкові почесні громадяни, як і купці, звільнялися від обкладання подушним податком, рекрутської повинності та тілесного покарання, але на відміну від купців, належність до вищого міського стану передавалося в спадок [24, с. 171]. Звання почесного громадянина давало можливість брати участь у муніципальних виборах того міста, де перебувала їх власність, та бути обраними на громадські посади.

Звання почесного громадянина було популярним і серед купецтва України, особливо серед заможних купців-неросіян. Значна частина купецьких династій зі стійкими підприємницькими традиціями намагалася здобути престижне звання спадкового почесного громадянина. Так, у Єлисаветграді звання спадкового почесного громадянина мали в різний час такі купці як Олександр Пашутін, Іпполіт Makeєв, Іван Makeєв та інші. Також поширене це звання було й серед купців єврейської національності.

Під виглядом почесного громадянства була міцна перепона для заможних купців, які намагалися набути дворянства. Законодавство Росії, йдучи шляхом збереження чистоти дворянського стану, звужувало можливість проникнення до нього через ті шляхи, які були найбільш доступні купцям. Але при нестійкості купецького звання почесне громадянство до певної міри сприяло перетворенню купецької верхівки на стан у західноєвропейському розумінні [24, с. 172].

Купці, які мали великі капітали, залишалися вірнопідданими імператора, які високо цінували символічні відзнаки й пошанування з боку державної влади. Ці атрибути мали велике значення для соціального становища підприємця, адже були своєрідним визнанням того соціального капіталу, без якого держава не могла обійтися.

Найбільшим бажанням купця було отримати звання спадкового дворянина. Указом 1856 р. спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника, що згідно з «Табелем про ранги», відповідало на військовій службі VII-му класу, а на цивільній – IV-му [10, с. 1052].

У пореформений період в Україні це звання отримали лише декілька розбагатілих вихідців із купецького стану, за особливі заслуги перед державою та суспільством, не за порядком служби, а за велінням імператора. Одним із перших його отримав у березні 1870 р. глухівський 1-ї гільдії купець, спадковий почесний громадянин А.Я. Терещенко.

До революційних подій 1905 р. купецтво не брало участі в політичній діяльності, що було зумовлено багатьма причинами, й, зокрема, тим, що самодержавство й нерозривно пов'язане з ним дворянство та бюрократія,

змушені дати підприємцям певну свободу в економічній сфері, зовсім не мали наміру робити це у сфері політики. Ці соціальні групи й у нових історичних умовах зберегли за собою монополію на політичну владу й намагалися визначити розвиток у різних галузях економічного, політичного та культурного життя. Поступово, набуваючи значної соціальної ваги в суспільстві, купці намагалися віднайти інтереси відповідно з розумінням нагальних проблем суспільства, що, зокрема, відбилося на розвитку благодійництва. Усвідомлюючи свою матеріальну силу, окремі з купців, тільки після революційних подій 1905 р. почали відкрито брати участь у політичному житті, що було джерелом потенційних конфліктів загалом буржуазії не тільки з пролетарськими прошарками суспільства, а й із політичною надбудовою в особі самодержавства та бюрократії [24, с. 98].

Законодавчо порівняно пізно оформлене в окремий стан купецтва Російської імперії, представники якого залежно від статків належали до однієї з трьох гільдій, виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків і одержання станових прав призвело до того, що воно протягом ХІХ ст. залишалось досить розмитим соціальним станом. Практичне розширення прав купецького стану, особливо його заможних представників, було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу в країні.

Усе ж російське суспільство, протягом ХІХ ст. поступово еволюціонувало в бік товариства безстанового, особливо в пореформений час. Законодавство 1860-х років формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надавши особам усіх суспільних прошарків рівні можливості в цій сфері діяльності. З цього часу купецтво стало своєрідним професійним об'єднанням, відкритим абсолютно для всіх охочих. Однак не всі підприємці скористалися можливістю безперешкодного вступу до «торгово-промислового стану», який традиційно вважався «напівпривілейованим». Значна частина ділових людей воліла «залишитися в попередньому званні», перебуваючи в статусі «тимчасового купця» [6, с. 22].

Купецьке звання з кожним пореформеним десятиліттям ставало анахронізмом, а з 1898 р., із прийняттям «Положення про державний промисловий податок», вказувало лише на стану, а не на професійну належність. Реформа, хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, створила умови для кристалізації цього стану, статус якого в усі часи вказував на високе становище в станово-ієрархічній системі Російської імперії. Водночас із другої третини ХІХ ст. було вжито різних заходів для обмеження проникнення в середовище дворянства представників купецького стану. Адже підняття престижу купців через нагородження різними званнями, чинами й орденами та розширення їх прав мало своїм завданням створення законодавчих перепон для запобігання поповненню дворянства завдяки купецтву, що виявилось, зокрема, у запровадженні звання почесного громадянина.

За 1898 р. в Єлисаветграді було видано 282 документів на імена купців (купецькі, гільдійські свідоцтва, білети на торги та установи, купецькі паспорти, купецьким дітям). Податок платили в міські доходи [14, арк. 3].

Купці просили видати їм довідки про купецьке звання для вступу їх дітей до навчальних закладів та інших цілей. У цих довідках указувалася відсутність судимості та сплачування гільдійських податків. Наприклад, купці 2-ї гільдії – Ц. Колижський та Д. Кулаковський. Купець Г. Музиканський просив видати йому довідку, що в нього є 21-річний син для дозволу складати йому екзамен на отримання атестата зрілості (1899 р.). Схожий документ просив і купець Г. Фрейман, купецька вдова Х. Олинська. Прохання про вступ у навчальний заклад подавали купці: Ю. Розенфельд, А. Подольський, І. Шполянський, Б. Слободський [21, арк. 1–4, 43, 103].

В останню третину ХІХ ст. роль купецтва в громадському житті України постійно зростала. Цей стан, місце якого визначалося не лише законодавчими нормами, але й економічними чинниками, зберігала за собою значення могутньої суспільної сили. Після проведення в Росії реформ купецтво потіснило дворянство не тільки у фінансуванні діяльності громадських закладів, а й в органах місцевого самоврядування.

На початку ХХ ст. значна кількість багатих купців отримала дворянські титули, ряди купецтва поповнювали міщани та селяни. Непоодинокими були випадки, коли до цього стану переходили дворяни і «служиві» люди – колишні військовослужбовці. Саме купецтво стало основою торговельної, промислової та фінансової буржуазії: представників цього стану можна вважати творцями економічної міцності та процвітання держави.

Отже, купецький стан пройшов за десять століть особливий шлях еволюції на соціальній площині. У Російській державі з простих торгових людей вийшли відомі промисловці та благодійники. Вони зробили значний внесок у розвиток міст, перебуваючи на державній службі в міській думі та управі, обіймаючи посади міських голів. Купці були наділені низкою привілеїв, яких не мали інші, навіть заможні суспільні прошарки, оскільки вони та їхня економічна діяльність були важливими й вигідними для Російського царизму. З приходом до влади в Російській імперії більшовицького режиму купецтво зникло як соціальний прошарок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец ХІХ в. – 1914 г.) / А.Н. Боханов. – М.: Наука, 1992. – 262 с.
2. Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины ХІХ – начала ХХ в. / Ю.М. Гончаров. – М.: Институт этнологии и археологии РАН. – 1999. – 244 с.
3. Городовое положение от 21 декабря 1827 г. // ПСЗРИ. – СПб., тип. II отд. Е и В канцелярии, 1873. – Собр. 2-е. – Т. 2. – № 1631. – С. 890.
4. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 г. // ПСЗРИ – СПб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1830. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 16187. – С. 341–358.
5. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівля на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – К., 1962. – 224 с.

6. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік / НАН України, Інститут історії України. – К., 2008. – 271 с.
7. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
8. Закон от 5 июня 1884 г. «О более равномерном обложении торговли и промышленности» // ПСЗРИ. – СПб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1887. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2282. – С.339–341.
9. Закон от 16 марта 1859 г. «О предоставлении евреям-купцам 1-й гильдии и евреям-иностранцам подданным права жительства и торговли, вне черты постоянной оседлости евреев»//ПСЗРИ. – СПб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1861. – Собр. 2-е. – Т.34. – Отд. 1. – №34248. – С. 206–207.
10. Именной указ Сенату «О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники // ПСЗРИ. – СПб.:тип. II отд. Е и В канцелярии, 1857.–Собр. 2-е.–Т. 31.– отд. 1.– № 31236.– С. 1052–1053.
11. История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв. – Кн. 2.: Вторая половина XIX – начало XX века. – М., 1999. – 575 с.
12. Казьмирчук Г.Д. Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст. / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К., – 1998. – 336 с.
13. Книга для записи паспортов и свидетельств, выданных купцам и мещанам города Елисаветграда. – Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 18. – Оп.1. – Од.зб. 407. – 118 арк.
14. Книга № 19 на запись гильдейских свидетельств, билетов и свидетельства о принадлежности. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп.1. – Од.зб. 1303. – 199 арк.
15. Манифест «О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий», от 1 января 1807 г. // ПСЗРИ. – СПб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1830 – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22418. – С. 971–979.
16. Манифест «О сборе с купцов, вместо подушного, по одному проценту с объявленного капитала и о разделе их на гильдии», от 25 мая 1775 г. // ПСЗРИ. – СПб.: тип. II отд. Е и В канцелярии, 1830 – Собр. 1-е. – Т. 20. – № 14327. – С.143–147.
17. О купцах, их причислении в гильдии. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп. 1. – Од.зб. 1300. – 178 арк.
18. Погребінська І.М. Правове і економічне становище євреїв в Україні / І.М. Погребінська // Український історичний журнал – 1996.–№4. – С.12 – 25.
19. Положение от 1 января 1863 г. «О пошлинах за право торговли и других промыслов» // ПСЗРИ – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39118. – С. 3 – 9.
20. Положение от 8 июня 1898 г. «О государственном промысловом налоге» // ПСЗРИ – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15601. – С. 489 – 492.
21. Прощения купцов о выдаче справок. – ДАКО. – Ф. 78. – Оп.1. – Од.зб. 1304. – 178 арк.
22. Ревизские списки о состоящих на учёте в городе Елисаветграде купцов. – ДАКО. – Ф. 18. – Оп.1. – Од.зб. 76. – 15 арк.
23. Рудченко И.Я. Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России / И.Я. Рудченко. – СПб, 1893. – 378 с.
24. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России / П.Г. Рындзюнский. – М., 1958. – 226 с.
25. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века / Л.Е. Шепелев. – М., 1988. – 404 с.
26. Яблочков М.Т. История российского дворянства / М.Т. Яблочков. – М., 2007. – 720 с.